

**KIRAATLERİN OLUŞUMU BAĞLAMINDA
KUR'AN'IN CEM'İ KONUSUNA YENİ(DEN) BİR BAKIŞ**

Yusuf ALEMDAR*

*"Şüphesiz bu zikri (Kur'an'ı) Biz indirdik, Biz.
O'nun koruyucusu yine elbette Biz olacağız."
(15/Hicr, 9.)*

Anahtar Kelimeler: Vah(i)y, Kur'an, Cem', Haml, Hıfz, Hz. Muhammed, Hz. Ebûbekr, Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit.

ÖZET

Kur'an'ın yazılması, korunması ve çoğaltılması sırasında yaşanan bazı olaylar, kıraatlerin doğuşuna zemin hazırlayan etkenler arasında sayılmıştır.

Hz. Muhammed yaşıyorken, peyderpey inen vahiy bildirimlerini kâtiplerine kaydettiriyor, onlardan bazılarının özel Kur'an nüshası edinmesine müsâade ediyor, bir nüsha da kendisi alıkoymuyor ve bunu saklama yoluna gidiyordu.

Bu yüzden denilebilir ki; Hz. Ebûbekr döneminde yapılan Kur'an'ı cem' işleminde Zeyd, Kur'an'ın tamamına yakını Peygamber'in evinde hazır vaziyette bulmuştur.

Hz. Osman devrinde gerçekleştirilen teksir işi ise; buradan derlenen Kur'an'ı esas aldığı içindir ki, güvenilirlik konusunda bazı şüpheleri ortadan kaldırmaktadır.

Birinci ve üçüncü halife zamanlarında girilen Kur'an'ı toplama ve çoğaltma hareketleri, her ne kadar birtakım savaşların sonrasına rastlıyor olsa bile; bunlar, yerine getirilmesi gereken görevlerdi ve er ya da geç yapılacaktı. Sözü edilen harplerin, bunların gerekçesi olarak gösterilmesi doğru bir saptama değildir. Geleneksel söylemin aksine onlar, bu süreci hızlandıran itici âmiller olabilir ancak.

ABSTRACT

Some events lived during the writing, protection and copying of the Qur'an are considered among the factors that prepared the suitable ground for the birth of qirâahs.

While Prophet Muhammad was alive, he was making his writers record the revelation which was being descended in fragments, allowing some of them hold a special copy of the Qur'an, and keeping one copy for himself.

That is why it can be said that Zayd could find nearly all of the Qur'an prepared in the house of the Prophet in the course of its collection during the time of Abu Bakr.

As for copying the Qur'an during the period of Caliph Othman, it removes some doubts about reliability because it depended on this collected Qur'an as the main source.

Even though, the movements of the collection and copying of the Qur'an launched during the first and third caliphs coincided with the consequence of some battles, they were duties to be carried out and would be done early or late. Showing the mentioned battles as the reason of these is not a true fixation. To the contrary of the traditional saying, they can only be the pushing factors accelerating this process.

I. GİRİŞ

Bu makale, kıraatler meselesi ekseninde Kur'an'ın ilk devir tarihine ilişkin birtakım noktaları açıklamak ve aydınlatmak amacıyla kaleme alınmıştır. Burada temel gaye, vahiy evrâkının mushafa dönüşme aşamasını irdelemekten ziyade, Kıraat İlimi'nin zuhûruna ortam hazırlayan nedenlere inmek ve bunların kritiğini yapmaktır.

Dolayısıyla bu çalışma çerçevesinde, -bilebildiğimiz kadarıyla- kıraatlerin ortaya çıkışı husûsunda ilk alâmetlerin belirmeye başladığı, Kur'an'ın kitap haline getirilmesine yönelik ilk adımların atıldığı İslâm Tarihi'nin erken dönemine eleştirel bir yaklaşım sergilenecektir. Diğer bir söyleyişle; vahiy dökümanlarının kayıt altına alınması, bir sıraya konulması, bir yerde toplanması; sonrasında ise daha düzgün bir şekilde yeniden yazılması, çoğaltılması, dağıtılması ve bu arada elden ele dolaşan bazı Kur'an evrâkının yakılıp-yok edilmesi gibi noktaların yanısıra farklı kıraatlerin oluşması ve kurrâ tâyini gibi mevzûlar inceleme konusu yapılacaktır.

Böylece; "Kur'an'ın Hz. Peygamber ve Dört Halife Devri'ne ait tarihinin özeti", bir makalenin elverdiği sınırlar ölçüsünde sunulmaya çalışılacak; ardından, sonuç kısmında küçük çaplı bir değerlendirme yazısına yer verilecektir.

Bu kapsamda şu üç temel soruya yanıt aranacaktır:

1. Acaba Hz. Muhammed, yaşıyor-ken (nüzüî ortamında) bir vahiy arşivi oluşturdu mu?

2. Hz. Ebûbekr'in hilâfeti sırasında vukû bulan Yemâme Savaşı'nın sonuçları, -geleneksel söylemin aksine- gerçeği ne kadar yansıtıyor?

3. Hz. Osman'ın halifeliği zamanında girilen Azerbaycan-Ermenistan seferleri esnâsında tezâhür ettiği bildirilen kıraat ihtilafları ve akabindeki gelişmelerin hakikat payı nedir; ya da bunların sonraki atılımlara katkısı ne kadardır?

Öteden beri süregelen klâsik anlayışta I. ve III. halifelerin dönemlerinde Kur'an üzerinde yapılan işlemler konusunda üç büyük tarihî yanlığdan söz edilebilir:

a) Kur'an'ın, sanki tüm materyalleri mevcut değilmiş gibi, sağdan-soldan/ondan-bundan toplanarak yazıldığıının söylenmesi,

b) Kur'an'ın düzenli bir biçimde yeniden kaleme alınmasının başta gelen gerekçesi olarak Yemâme Savaşı'nda onca hâfız-kurrâ sahâbenin öldürülmesinin gösterilmesi,

c) Kur'an'ın birkaç adet çoğaltılarak bazı kentlere gönderilmesinin de Azerbaycan-Ermenistan harpleri sırasında meydana gelen kıraat anlaşmazlıklarına dayandırılması.

Şimdi burada asıl konuya girmeden, önce, ele alınan mevzûnun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur düşüncesiyle, bahsi geçen tarih aralığında (ve hâlen) sıkça telaffuz edilen üç kavramın târiflerini yapmanın uygun ve yerinde olacağı kanaatini taşıyoruz. Bunlar; **Cem'**, **Haml** ve **Hifz** terimleri ile bunların özne kipleri durumundaki **Câmi'**, **Hâmil** ve **Hâfız**'dır.

II. TANIM

A- Cem' / Câmi'

"*Cem*", üçüncü babdan masdar (*ceme'a*, *yecme'u*, *cem'an*) bir kelime olup; dağınık vaziyette bulunan şeyleri bir araya getirmek (te'lif etmek), onları derli-toplu bir şekle sokmak (tanzim etmek); birbirinden kopuk nesnelere yekdiğerine eklemek, katmak, iliştiirmek, birleştirmek, bağlamak (zammetmek); birtakım şeyleri ték (homojen) bir madde gibi yapmak değil, bilakis farklı (heterojen) yapılarını bozmadan onları özgün (kendilerine hâs) durumlarıyla bir yerde tutmak (teşekkül oluşturmak); bir işe koyulmak, girişmek, başlamak (azmetmek); herhangi bir konuda görüş birliğine varmak (ittifak tesis etmek) vb. anlamlara gelir ki; ayrı ayrı olma (müteferrik), dağınık halde bulunma (müntezir), ters olma (mütenâkız) ve düşünce ayrılığı içinde bulunma (ihtilaf)'nın zıddıdır.

"*Câmi*" ise, cem'in isim-i fâilî olup, aynı cinsten bazı varlıkları (canlı-cansız) birtakım amaçlarla derleyip-toplayan, onları düzgün biçimde ve birlik-beraberlik içinde tutan, değişik fikirlere sahip şahıs (ruhâlif ve muâriz)ların arasını bulup-düzelten, onların birbirleriyle anlaşmaya varmalarını sağlayan; çok ayrı mevzûlardan bahseden (birbirine ters/zıt ve benzer/müteşâbih konuları içeren) yazılı evrâkı (risâle, makâle), - yekdiğerıyla karışma ve karıştır(ıl)ma (ihtilât) endişesini ortadan kaldırmak için aralarında belli bir insicâm oluşturarak (kompoze ederek, dizgi yaparak)- bir kitapta (mecmua, cild/mücellid) bütünleştiren (müellif/mücellid); kelâmdan fuzûlî şeyleri atan (az-öz/veciz konuşan); iyi huyları bünyesinde toplayan, bir insana eşlik (muvafakat) eden, aklına koyduğunu yapan (azimli-kararlı) ve karnında çocuk/yavru taşıyan (hâmile) kişi (ki, sonuncusuna hayvan da dâhil)'dir¹.

Kur'an Tarihi ve Tefsir Usûlü literatüründe cem' ve câmi' önemli bir yer işgâl etmektedir. "*Cem'u'l-Kur'an*", Kur'an'ın derlenmesiyle ilgili bir tâbir olup, bundan iki şey kastedilmektedir:

1. Hz. Muhammed'in peygamberliği zamanında (m. 610-632) ve onun talimâtıyla gelen vahiylerin anında yazıya geçirilmesi ve bunların gerek özel, gerekse genel yöntemlerle koruma altına alınması.

¹ İsmail b. Hammâd el-CEVHERÎ, *Tâcû'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, III/1198-1200, Beyrut 1990; Cemalüddin Muhammed b. Mükrim İbn MANZÜR, *Lisânü'l-Arab*, VIII/53-58, Beyrut 1994; Hüseyin b. Muhammed Râğib el-ISFEHÂNÎ, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, s. 135-137, İstanbul 1986; Mütercim Ahmed ÂSİM, *Kâmûs Tercü'lesi*, III/213-217, yer yok, 1304; *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, s. 101, Beyrut 1992.

2. Hz. Ebûbekr'in halifeliği devrinde (m. 632-634) ve onun direktifiyle Kur'an'ın tek nüsha haline getirilmesi.

Kur'an'ın muhafaza edilmesine yönelik bu her iki koordinasyonda aktif olarak rol alan sahâbe kitlesine ise, "Kur'an'ı toplayanlar" anlamında "*Câmiü'l-Kur'an*" denir ki, bunlar da iki grupta incelenmektedir:

a) Hz. Peygamber'e vahiy kâtipliği yaparak onun adına Kur'an'ı yazarlar veya bunun beraberinde kendisi için de özel Kur'an nüshası edinilenler.

b) Hz. Ebûbekr ve Hz. Osman dönemlerinde Kur'an'ı bir mushafta toplama, çoğaltma ve dağıtma işlerinde görev alanlar; yani Kur'an'ı cem' etme komisyonunun üyeleri².

Bütün bunlar toparlandığında; "Kur'an'ın cem'i"nden, "onu sözlü (ezberlenmiş) ve -özellikle- yazılı (bir yere kaydedilmiş) olarak koruma ve kollama altına almak"; "Kur'an'ı cem' edenler"den ise, "onu ezberleyerek ve -yine özellikle- birtakım malzemeye yazarak muhâfaza etmeye çalışan (hâfız ve -ağırlıklı olarak- kâtip) kişilerin anlaşıldığı sonucuna varılabilir.

B- Haml / Hâmil

"*Haml*", ikinci babdan masdar (*hamele, yahmilü, hamlen, humlânen*) bir kelime olup; aynı manada ama çok şey hakkında itibar olunan veya bir anlamı bulunmasına rağmen, çok yerde ve pekçok anlamda kullanılan; yani mefhûmu bir, delâleti hayli fazla olan bir lafızdır³.

Tek sözcükle Türkçe'ye çevirmek gerekirse, "taşımak" ifâdesiyle karşılık bulan haml, bu çerçevede şu gibi anlamlara gelmektedir: Karnında çocuk taşımak (hâmile olmak); hâmile olmaksızın sütü gelmek/akmak, (ağaçlar için) meyveye durmak, (bulutlar için de) yağmur suyu ile dolu olmak; başının üstüne veya sırtına bir şey (yük) almak; efendisinden emir almak, zor bir işi üzerine almak, ağır bir görevin altına girmek, kefil olmak, diyet borcunu kabullenmek, (maddî-mânevî) emânet yüklenmek ve bunun gereğini yerine getirmek, mükellefiyet üstlenmek, (savaşta) hamle yapmak, ölke duymak (gazaplanmak) ve bundan dolayı yüzünün rengi değişmek; başkasının hakkını elinden almak (gasb) sûretiyle kul hakkını üzerine geçirmek, yüz çevirmek, -mecâzen- yumuşak huylu (hilm sahibi) ve sabırlı (mütehammil) olmak; ilim elde etmek ve onu rivâyet ve nakletmek (başkalarına aktarmak), Kur'an'ı ezberlemek ve onda bulunan İlâhî emir ve nehiyler doğrultusunda amel etmek ve ma'siyeti terketmek.

"*Hâmil*" ise, bunun ism-i fâili olup; müzekker sığası (eril kipi) kullanılsa da, "hâmile/taşıyan" anlamında (batnında yavru bulunan) kadın ve dişi hayvanı, (meyveli) ağacı ve (yağmur yüklü) bulutu tanımlayan bir sıfattır.

Bu özel durumun dışında ve genel manada hâmil; kaldırılması ve taşınması hayli güç yüklerin altına giren, oldukça meşakkatli (takatinin fevkinde) işleri üzerine

² Hem bizzat Resûlullah'ın, hem de ashaptan bazılarının Kur'an nüshalarını muhafaza tedbirleri, ardından Kur'an parçalarının bir kitapta toplanması ve gerek Hz. Muhammed, gerekse Hz. Ebûbekr ve Hz. Osman devirlerinde yapılan tüm bu işlemler ile bunlarda yer alan kişiler üzerinde ileride ("*Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi*") konusu işlenirken) detaylı bilgi verileceğinden, burada daha fazla açıklamaya ve kaynakça sunmaya lüzüm görülmedi.

³ İSFEHÂNİ, *Müfredât*, s. 187; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-ZEBİDÎ, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, XIV/168, Beyrut 1994.

alan, üstesinden gelinemeyecek derecede ağır görevleri yüklenen ve bunları yaparken de karşılaştığı zorluklara tahammül gösteren, sebât eden; maddî-manevî sorumluluktan kaçmayan (ki bu, bazen başkaları adına da olabilir) ve bundan doğan sıkıntılara katlanan; Kur'an-ı Kerim'i hifzeden, onda mündemîç bulunan bilgilere yeterince vâkif olan ve Allah'a karşı kulluk vazifelerini belli düzeyde yerine getiren (hâfız, âlim ve âbid), ibâdetleri yapma ve kötülöklere bulaşmama konusunda direnç ve gayret sarfeden ve de kendisine güven duyulan (zabt sahibi); zor (metin) ama -yerine göre- insaflı davranan (halim) kişidir⁴.

Kur'an'a odaklayarak düşünöldüğünde ise haml; "onu, amaçsız bir şekilde yüklenme (tamamını veya -az ya da çok- bir kısmını hifzetme)nin ötesinde, onu bilinçli olarak okumaya-anlamaya-kavramaya çalışmak; dahası, daima ondaki hükümlere göre hareket etme duyarlılığı içinde bulunmak"tır.

Bu doğrultuda 'hâmil(-i Kur'an)' veya çoğul terkiple 'hamele-i Kur'an'); "Kur'an metnini (tümü de olabilir, bir bölümü de) zihnine yerleştirmiş (hâfız) olmaktan ziyâde, onun manevî mes'ûliyetini idrâk eden ve davranışlarını ona göre ayarlama hassâsiyetini gösteren kişi⁵"dir.

Haml ve Hâmil'e bu türden bir anlamın verilmesi, tamamen Kitap ve Sünnet'ten esinlenerek yapılmıştır. Zira bu kökten gelen kelimeler, buna benzer manâ boyutuyla âyet ve hadislerde geçmektedir. İşte bunlardan iki örnek:

"Biz (Allah) emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de, onlar, onu almak istemediler; onu kabul etmekten çekindiler. Ama insan onu üstlendi. Çünkü o kendine karşı çok acımasız ve bilgi seviyesi, bu emânetin ağırlığını fark edemeyecek kadar düşüktür."⁶

"Ümmetimin en şerefliileri, Kur'an'ı (lafzan ve mânen) yüklenenlerdir."⁷

Bu şuurla hareket eden sahâbeden bir kısmı Kur'an ta'liminden ne anladıklarını, dolayısıyla onun nasıl ve hangi boyutta öğrenilmesi gerektiğini şöyle belirtmektedirler: "Bizler Resölüllah'tan on âyet öğrendik mi, bu âyetlerin tefsirini yapmadan, manalarını anlayıp-kavramadan, onlarda gizli bulunan ilme ve amele dair meseleleri çözmeden; yani onlardaki bilgiyi iyice hazmetmeden diğer on âyete geçmezdik."

Bu hususta bir başka ifade de şöyledir: "İçimizden biri bu şekilde(ki) bir Kur'an tedrisiyle *Bakara* ve *Âl-i İmrân Sûreleri*'ni baştan sona kadar ezberledi mi, o kişi gözümüzde öyle büyüdü ki... Çünkü bunlar uzun sûrelerdi. Nitekim Abdullah b. Ömer (ö.h. 74) *Bakara Sûresi*'ni öğrenmeyi ancak sekiz yılda bitirebildi. Zira o, âyetleri hem ezberliyor, hem de anlamını açıklamaya çalışıyordu."⁸

⁴ Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn FÂRİS b. Zekerıyya, *Mu'cemü'l-Luğa*, I/252-253, Beyrut 1986; İSFEHÂNİ, *Müfredât*, s. 187-189; ZEBİDİ, *T. Arûs*, XIV/168-171; *Müncid*, s. 155.

⁵ *Hamele-i Kur'an*: Kur'an-ı Kerim'i anlayarak hifz etmiş olanlar"dır. (Şemseddin SAMİ, *Kâmûs-i Türkî*, I/559, Dersaâdet 1317.)

⁶ 33/Ahzâb, 72.

⁷ Ali b. Hüsâmüddin b. Abdîmelik el-HİNDİ, *Müntehab Kenzül-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, I/444, Beyrut 1990.

⁸ Ashâb-ı Kirâm'ın Kur'an eğitimi konusunda gösterdiği bu türden çift yönlü (yüzüne ve ezbere okuma ile manaya vuküfiyeti içeren) hassâsiyet ve gayretlerine dair örnek davranışlarını şu iki eserde görmek mümkündür: Ebû Ubeyd Kasım b. SELLÂM, *Kitâbu Fedâilil-Kur'an* (tah. Komisyon), Beyrut 1995; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekr b. Ferec el-Endelüsî el-KURTUBİ, *el-Veciz fi Fedâilil-Kitâbil-Aziz* (tah. Alâüddin Ali b. RIDÂ), yer ve tr. yok.

Ayrıca uygulamada, Kur'an hâmillerinin, sıradan insanlar ve belki de Kur'an hâfızlarından (hüfâz) daha üstün bir değeri hâiz oldukları Kadisiye Savaşı (14/635)'ndan sonra -Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın önerisiyle- Hz. Ömer'in, ganimetlerin çoğunu "hameletü'l-Kur'an" arasında paylaştırması, bunun en tipik göstergesidir⁹.

Sonuç olarak İbnü'l-Kayyim el-Cevzî (h. 691-751)'nin bu konudaki değerlendirmesi özelle şu şekildedir: "Kıraatten maksat, Kur'an'ı anlamak ve düşündürmektir... Tilâvet ve hıfz da, onun manalarını kavramaya bir vesiledir... Çünkü Kur'an, kendisiyle amel edilmek için gönderilmiştir... Bundan dolayı Kur'an'ı okumayı ve ezberlemeyi, onda bulunan hükümlerin gereğini yapmak olarak değerlendiriniz. Zira gerçek Kur'an ehli olanlar, onu yüzüne veya ezbere okumayı bilenler değil, onunla amel edenlerdir. Bu yüzden Kur'an hâfız olduğu halde onun rengine bürünmeyenler Hâmil-i Kur'an ve *Ehl-i Kur'an* sayılmazlar¹⁰."

C- Hıfz / Hâfız

"Hıfz", cözdüncü babdan masdar (*hafıza, yahfezu, hıfzan*) olup; 'nisyan'ın zıt anlamlısı bir kelimedir.

Hıfz, belii-başlı şu manâlara gelmektedir: Zihni melekeleri kusursuz olmak, hâfızası (ezber yeteneği) kuvvetli olmak; ilim, fikir vb. şeyleri korumak (zabt u rabt altına almak); dini, malı, ırzı, sırrı, emâneti, evlâd ü iyâli muhafaza etmek; sözünü ve yeminini tutmak, nefsinâ ve diline hakim olmak, sahibine saygısını sürdürmek, ayıp ve kusurları örtmek, bir işe memur edilmek, bir görevin başına getirilmek, bazı şeylerin gözetilmesi ve saklanması için yed-i emîn atanmak; Kur'an'ı, önceki kutsal metinleri, hadisleri¹¹ ezberlemek ve bunları parça parça (müteferrikan/bir bölümü bitirdikten sonra diğerine geçerek) hâfızasına yerleştirmek ve dahi bunları devamlı zihninde taşıyarak peyderpey (müneccemen/ayrı ayrı ama bünyesindeki tertibe riâyet ederek) ezberden okumak ve nakletmek; kendini günah ve haramlardan alıkoymak, doğru yol üzere bulunmak; birtakım konularda hırslı davranmak ve bazen de kırgınlık belirtisi göstermek.

"Hâfız" ise, bunun ism-i fâilî olup, şu gibi anlamları içermektedir: Kıymetli bir şeyi zâyi ve telef olmaktan esirgeyen, bir vazîfeye memur ve bir makama tâyin edilen¹²; bir kimse veya resneyi kollamaya vekil kılınan, başkalarına ait bilgiyi ve sırrı saklayan, maddî-mânevî bir kısım değerleri koruyan, taahhütlerine sadık kalan; zekâyâ dayanan birtakım bilgi ve düşünceleri anlama ve kavrama konusunda oldukça kabiliyetli, sağlam akıllı, unutmaya ve gaffeti yok veya çok az olan ve de bunları kontrol altında tutan; uyanık (mütenebbih) ve gözü açık (mütebassır), ezberleme ve hatırlama yönü çok güçlü; (kısmen veya tamamen) Kur'an-ı Kerîm ve sâir dinî kitaplar ile (belli nisbette) hadisleri¹³ -bir tertip içinde- hıfzeden, bunları unutmaya terketmeyen ve -yeri geldikçe- hâfızasından okuyan ve başkalarına aktaran; kalbini

⁹ Theodor NÖLDEKE, *Kur'an Tarihi* (çev. Muammer SENCER), s. 11, İstanbul 1970; ayrıca birazdan bu nokta üzerinde yeniden durulacaktır.

¹⁰ Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebîbekr İbnü'l-KAYYİM el-CEVZÎ, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, I/338, Beyrut-Kuveyt 1994.

¹¹ Hadis ilmi'nde hıfzın ne manaya geldiği hk. bkz. Mücteba UĞUR, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 130, Ankara 1992.

¹² Osmanlı bürokrasisinde hâfızın ne anlamda kullanıldığı hk. bkz. Mehmet Zeki PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I/704, İstanbul 1993.

¹³ Hadis ilmi'nde hâfızın ne demek olduğu hk. bkz. M. UĞUR, *Sözlük*, s. 116-117.

kötü düşüncelerden arındıran ve hayatında sırât-ı müstakîm üzere olan; emniyet, sadâkat ve hamîyyet sahibi insandır¹⁴.

Kur'an'a ilişkin terminolojide 'hıfz(u'l-Kur'an)' denince akla hemen "Kur'ân-ı Kerîm'in tümünü ezberlemek" gelmektedir. Kezâ 'hâfız' (ve bunun eşanlamlısı olan 'hafız'; denilince de; "Kur'ân-ı Kerîm'in bütünü ezberleyen ve onu baştan sona (kadar) ezberden okuma becerisini göstere(b)'e)n kişi" hatırlanmaktadır.

Doğrusu hıfz ve hâfız, böylesi bir içeriğe sahip bulunmakla; "Kur'an'ın salt metninin hâfızaya nakşedilmesi"ni çağrıştıran sözcükler olmaktadır. Bu suretle 'hâfız(u'l-Kur'an)' veya 'hâfız-ı kâilâm' ya da çoğul ifadesiyle 'huffâz-ı kirâm'); "Kur'an'ı yalnızca ezberine almakla yetinen kimse" olma özelliğini taşımakta¹⁵, bundan fazlası ise başka kavramların kapsamı alanına girmektedir.

Gerçi İslâm geleneğinde, Kur'an metninin manadan kopuk ve uzak bir şekilde okunması-ezberlenmesi kınanmış ve bu pek makbûl karşılanmamıştır. Bununla alâkalı -yukarıda haml/hâmil kavramı kapsamında söylenenlere ilâveten- iki misâl şöyledir:

"Bu ümmetin münâfıklarının çoğu, onların (amelsiz ve şuursuzca) Kur'an okuyanları ve ezberleyenleridir"¹⁶.

"...On'lar Kur'an'ı -yüzünden ve ezberden- okuyacaklardır. Fakat Kur'an'ın feyzi, bereketi ve bilgisi onların hançerelerini geçmeyecek (dillerinde terennüm edilmeye yetinilecek)tir. Belki de bu halleri (böyle bir gaflet içinde Kur'an okuyuş ve ezberleyişleri), onların dinden çıkmaları sonucunu bile doğuracaktır..."¹⁷.

İbn'ül-Hacer e.-Askalânî (h. 773-852), bu hadîsi yorumlama sadedinde -buna benzer birkaç hadîsi daha burada zikrederek- şu gibi görüşlere yer vermektedir: Boğazda düğümlenen bir şey kalbe ulaşmaz. Kur'an'ın yalnızca dillerde dolaşması demek, onun kalbe intikal etmediği anlamına gelir. Dahası bu, imanın, onların kalplerine iyice yerleşmediği manasını içerir. Lafta kalan bir şey, nasıl kalbi etkilemiyorsa, ağızdan öteye gitmeyen Kur'an da kalbe tesir etmez. Kıraat Allah rızası için olmazsa, başka emellere hizmet eder ve kişi bunlara nâil de olabilir. Örneğin; onu kullanarak bir yerlere gelmek, riyâyâ bulaşmak, çıkar elde etmek vb. Bu itibarla Kur'an'ı öğrenen insanlar üç kısma ayrılır ki bunlar; onu gösteriş için, menfaat için ve Allah için öğrenenlerdir. Bir de Kur'an'ı, aranızdaki tartışmalarda birbirinize karşı koz olarak kullanmak için öğrenmeyin. Çünkü bu, kalbinizde ona yönelik şüphe uyandırır ve ona olan inancınızda sarsıntıya yol açar¹⁸.

D- Kur'an'ı Toplama, Yükleme ve Ezberleme/Saklama Lafızlarının Birbirleriyle Karşılaştırılması

Yukarıda henüz yapılan açıklamalar ışığında; cem', haml ve hıfz tâbirleri arasında şöyle bir mukayese yoluna gidilebilir:

¹⁴ Ebû Abdîrrahman HALİL b. AHMED, *Kitâbü'l-Ayn*, III/198-199, Beyrut 1988; ISFEHÂNÎ, *Müfredât*, s. 177-178; M. ÂSİM, *Kâmûs*, III/160-161; Edward William LANE, *An Arabic-English Lexicon*, II/601-603, Beyrut 1980; Müncid, s. 142-143.

¹⁵ Ş. SAMİ, *K. Türkî*, I/537 ve 552.

¹⁶ Ahmed b. HANBEL (v.h. 291) ve İbn Cerîr et-TABERÎ (v.h. 310)'nin tahrircileri ile; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-GAZZALÎ, *Ihyâu Ulûm'd-Dîn*, I/425, Kahire 1994.

¹⁷ Muhammed b. İsmail el-BUHÂRÎ, *Sahîhu'l-Buhârî*, VI/140, 66. k./35. b., hd. no: 5058, yer yok, 1991.

¹⁸ İbn Hacer el-ASKALÂNÎ, *Fethu'l-Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, XI/123-124, Beyrut 1996.

Tanımları yapılan bu üç sözcükten ikisi ki, haml ve hıfz; "Kur'an(ı)ezberleme" lafızlarıdır.

Az önce bunları tarif etme bâbından verilen bilgiler göz önünde bulundurularak denilebilir ki; bunlar, anlam bakımından daha çok "tilâvet" ve "kıraat" kelimelerine benzemektedir.

Kesin ve son söz olmamakla beraber, ağırlık kazanan görüşe göre; birer "Kur'an(ı) okuma sözcüğü" olan "kıraat", "yüzeysel okuma"yı yansıtırcen; "tilâvet" de, "içeriksel okuma"ya yönelik bir eylemdir¹⁹. Yani -ister yüzüne, isterse ezbere olsun farketmez-; Kur'an'ın anlamını ve yaşam pratiğine aksetmesini düşünmeksizin icrâ edilen okuma faaliyeti "kıraat" fiiliyle ifâde edilirken, onun manâ âlemine nüfûz ederek ve gerçek hayatta gereklerini yerine getirme niyeti taşıyarak yapılan okuma eylemi de "tilâvet" yüklemiyle dile getirilir²⁰.

Bunun bir benzeri ise, bu sefer Kur'an'ı ezberleme ve hâfızadan okuma etkinliklerinde karşımıza çıkar. Şöyle ki, Kur'an'ı bilinçsizce (avam tâbiriyle "papağan gibi") ezberleme ve zihinden okumanın adı "hıfz"; şuurlu bir şekilde, kendini onun manâ âlemine kaptırarak ve ondan doğan sorumluluğun farkında olarak onu yüklenmenin ve taşımanın karşılığı da "haml" oluyor.

Tüm bu söylenenleri toparlama sadedinde özetle şu yargıya varılabilir:

Kur'an'ı sadece lafzî/kelâmî boyutuyla yüzünden okuyana "kâr", ezberden okuyana da "hâfız" denir. Diğer taraftan Kur'an'ı (deyim yerindeyse "kuru/literal okuma"nın ötesinde) manevî/amelî yönüyle ona bakarak okuyana "tâl", ona bakmaksızın okuyana da "hâmil" denir²¹.

Bu hususta bir noktayı vurgulamadan geçemeyeceğiz. O da şu: İslâmî diye nitelenen disiplinlerin neredeyse her dalında ve hemen hemen tüm meselelerinde gözlemlenen farklı bakış açıları, dolayısıyla görüş ayrılıkları kıraat-tilâvet ve haml-hıfz kavramlarına yaklaşımda da kendini göstermektedir. Yani bu tâbirlerin içlerinin ne şekilde doldurulduğu husûsunda bir ittifaktan bahsedilemez elbet. Bu itibarla bu lafızların, yekdiğerinin müterâdifi/müteşâbihi olduğunu ve buna dayanarak birbirlerinin yerine kullanılabileceğini söyleyenler bulunduğu gibi, bunların her birinin değişik anlamları barındıran (mütenâkız değil ama mütefârik) kelimeler olduğunu ve buna istinâden birinin ötekini yerine konulamayacağını ileri sürenler de bulunmaktadır. Bu, gayet doğal ve normal karşılanması gereken bir durumdur. Biz de

¹⁹ "K-r-e" menşe'li "okuma" ile "t-l-v" kökenli "okuma" kelimelerinin anlam boyutları, aralarındaki benzerlik ve ayrılıklar konusunda son zamanlarda yapılan şu araştırmaya bkz. Seyyid Ahmed Abdülvâhid Ebû HATAB, "Elfâzu'l-Kirâeh fi'l-Kur'âni'l-Kerim", *Mecelletü Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye*, sy. 16, s. 129-142 ve 152-167, Riyad 1996.

²⁰ "Kur'an-ı Kerim(i) Okuma Lafızları" başlığı altında incelenebilecek iki deyim olan "kıraat" ve "tilâvet" terimlerini bir başka çalışmada ele almayı tasarladığımız için, burada bunların tariflerine ilişkin detaya -şimdilik- girmeyi düşünmüyoruz. Ancak yine de mezkûr kavramların lügat ve istilâh manaları hakkında bilgi edinmek, bir fikir sahibi olmak amacıyla; -bir önceki dipnotta gösterilen makaleden başka- Kıraat için bkz. İbn AHMED, *K. Ayn*, I/204-205; CEVHERİ, *Sihâh*, I/65; İSFEHÂNİ, *Müfredât*, s. 606; İbn MANZÛR, *L. Arab*, I/129-130; ZEBİDİ, *T. Arûs*, I/218-219; M. ÂSİM, *Kâmûs*, I/81; Tilâvet içinse bkz. İbn AHMED, *K. Ayn*, VIII/134; İbn FÂRİS, *M. Luğa*, I/149; İSFEHÂNİ, *Müfredât*, s. 100; İbn MANZÛR, *L. Arab*, XIV/102-104; M. ÂSİM, *Kâmûs*, IV/886-888.

²¹ Kur'an'ı hem okumaya, hem de ezberlemeye yönelik böyle bir ayrımın varlığına dair gerek Peygamber hadisi, gerek sahabe kavli, gerekse diğer büyük İslâm bilginlerine ait sözleri bol miktarda görebilmek için sadece bu konuya tahsis edilmiş ve 8 no'lu dipnotta tam künyeleri verilen şu iki esere bkz. İbn SELLÂM'ın *Fedâilü'l-Kur'an'ı* ile KURTUBÎ'nin *el-Vecîzî*. Ayrıca Türkçe olarak da İsmail KARAÇAM'ın *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri -Mufassal Tecvid-* (İstanbul 1991) adlı kitabının tamamen bu mevzûya ayrılmış II. Bölüm'üne bakılabilir. Zira burada da yeterince malzeme bulunmaktadır.

zaten, katıldığımız; dolayısıyla savunduğumuz fikirleri, bir bakıma kendi düşüncemiz gibi sahiplenerek yukarıya alıntılanmış olduk.

Cem'e gelince; onun, -geçmişte böyle bir irtibat kurulmuş olsa bile- Kur'an'ı okumak ve ezberlemekle bir bağlantısı yok denilebilir. Zira "cem", -yukarıda belirtildiği üzere- daha çok "Kur'an'ın yazılımı" ile ilgili bir kavramdır. Buna göre; gerek (vahiy sürecinde, vahiy kâtibi sıfatıyla veya kişisel mülâhazalarla) Kur'an'ın kitâbetiyle meşgûl olan, gerekse (Resûlullah'ın sağlığında ya da onun ardından) husûsî mushaf nüshası edinen şahıslara "câmi" denilmekte idi. Daha açık bir ifadeyle; Kur'an'ı şifâhî (sözel) değil de kitâbî (yazılı metin) halinde saklayan, koruyan ve kollayanları "câmi" diye nitelemek daha uygun görülmüştür.

Sözün özü; eğer bir kavram kargaşası yaşanmak istenmiyorsa, cem' kelimesinin; haml ve hıfzı; hele de kıraat ve tilâvet sözcükleriyle pek ilişkisi yoktur hükmüne varılabilir. Dahası; cem' lafzı, zikredilen tâbirlerden hiçbirinin eş ve zit anlamlısı değildir. O, kendine özgü manası/-ları ve tarihsel değeri bulunan apayrı bir deyimdir. Ötekiler de kendi kulvarlarında özel anlam/-lar taşıyan başka kavramlardır. Buna rağmen, bunların zaman zaman bir karışıklığa kurban gittikleri; yani yer yer birbirlerinin yerine kullanıldıkları da ayrı bir gerçektir.

III. KUR'AN'IN DERLENMESİ, ÇOĞALTILMASI VE DAĞITILMASI

Kur'an'ın derlenip-toplanması bir defada olup bitmemiştir. Bilakis onun cem'i üç aşamada tamamlanmıştır. Bunlardan birincisi Allah Resûlü (S.A.V.) henüz hayatta iken (m. 610-632) ve onun huzûrunda, ikincisi Hz. Ebûbekr'in halifeliği zamanında (m. 632-634), üçüncüsü ise Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında (m. 644-656) gerçekleşmiştir²².

Haber değeri taşıyan bu bilgide de olduğu gibi, ilk dönem İslâm Tarihi'nde Kur'an üzerinde yapılan üç işlem, çoğu kez birlikte anılır ve aynı başlık ("*Kur'an'ın Cem'i*") altında işlenir. Oysa ki bunlar, farklı şeylerdir ve hepsinin ayrı ayrı ele alınma zarûreti vardır²³.

A- Hz. Muhammed Devri

Burada kastedilen zaman dilimi, Kur'an'ın nüzülnü esas alan (610-632) süreçtir. Bu da yirmi yılı aşkın bir süreye tekâbül etmektedir²⁴.

Ayrıca Hz. Muhammed devrinde Kur'an'a yönelik olarak yapılan cem' hareketi iki anlam taşımaktadır:

- Kur'an'ın hıfzı ve
- Kur'an'ın kitâbeti²⁵

Bu iki işlem kapsamında alınan tedbirlerin belli-başlıları şunlardır:

²² Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâkim en-NISÂBÜRÎ, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, II/249, Beyrut 1990.

²³ Adnan Muhammed ZERZÜR, *Ulûmu'l-Kur'an/Medhal ilâ Tefsiri'l-Kur'an ve Beyâni l'câzihî*, s. 82, Beyrut 1991.

²⁴ İbn-i Abbas ve Âişe'nin ifâdelerine dayanarak Kur'an'ın inzâlinin, -on yılı Mekke, on yılı da Medine'de olmak üzere- yirmi yıl devam ettiği söylenebilir (BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/118, 66. k./1. b., hd. no: 4978 ve 4979). Ancak bu konu yine de ihtilâflı bir meseledir: Yirmi, yirmi üç ve yirmi beş sene olabileceği ileri sürülmüştür. (Bedruddin Muhammed ez-ZERKEŞÎ, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I/325, Beyrut 1994.)

Ayrıca Hz. Muhammed'in altmış üç yaşında vefat ettiğine dair bir rivâyet için bkz. BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/168, 64. k./86. b., hd. no: 4466.

²⁵ ZERZÜR, *U. Kur'an*, s. 82.

1. Kur'an'ın Okunması ve Ezberlenmesi

Bu noktada Hz. Muhammed (S.A.V.)'in yaptığı işler şu şekilde sayılabilir:

a) Bir dizi yol ve yöntemlerle²⁶ kendisine iletilen Kur'an âyetlerini, vahiy biter bitmez, o an oracıkta hazır bulunan ve Hz. Muhammed'in vahiy alırken girdiği haller²⁷ e tanık olan kişilere hemencecik bildirdi²⁸.

b) Kendisine gelen ve belli miktara ulaşan Kur'an pasajlarını, her senenin Ramazan ayında Cebrail'e "arz" eder, karşılıklı dinleşirlerdi. Bu sûretle, o vakte değin biriken vahiyleri sıralama ve kontrol etme imkânına kavuşmuş olunurdu ki, bu "mukâbele", Hz. Peygamber'in irihâli öncesine rastlayan Ramazan'da iki defa vukû bulmuştu²⁹.

c) Bu doğrultuda Ashâb-ı Kirâm'a Kur'an okumayı, okutmayı ve ezberlemeyi öğütler ve bunu çeşitli müjdeli hadisleriyle teşvik ederdi.

Sözgelimi; "Sizin en hayırlınız/üstünüz Kur'an'ı öğrenen ve onu (başkalarına) öğreteninizdir³⁰."

"Kim Kur'an'ı okur ve ezberlerse, Allah onu kesinkes cennetine koyar ve ailesinden cehennemî hak etmiş bulunan on kişiye de şefaât etme (onları oradan kurtarma) imkânı verir³¹."

"Bir kişinin göğüs boşluğunda (zihninde ve gönlünde/hâfızasında) Kur'an'dan bir şey (âyet, sûre) yoksa, o, harap/berbat bir eve benzer³²."

d) Vahyin gelmeye başlaması üzerinden çok geçmeden, Hz. Muhammed, Kur'an öğretme işinē de girişmiş ve bu konuda aktif rol üstlenmişti(r). Bu görevini ecel vaktine kadar da devam ettirmişti(r). O'nun öncülüğünde kurulan iki eğitim merkezi, bu alanda sonraki Kur'an okullarına örnek olmuştur: Mekke'de Dâru'l-Erkâm³³ ve Medîne'de Suffe³⁴.

²⁶ Vahyin geliş yolları Kur'an'da üç tane olarak zikredilmiş (42/Şûrâ, 51) ve bunun Resûlullah'ın şahsında nasıl tahakkuk ettiğine ilişkin birtakım örnekler de bazı hadislerde verilmiştir (BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/118, 66. k./1. b., hd. no: 4978-4986).

Ancak Kur'an ilimleriyle meşgûl olan ulemâ, bunları daha da artırmış ve aralarında müzâkere ve münâkaşa mevzû haline getirmiştir. Meselâ; bkz. Celalüddin Abdurrahman es-SUYUTÎ, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I/141-144, Beyrut 1993; Mennâu'l-KATTÂN, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, s. 37-40, Beyrut 1993.

²⁷ Vahiy esnâsında Allah Resûlünde gözlenen değişiklikler hk. bkz. Muhammed b. Muhammed Ebû ŞEHBE, *el-Medhal li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerim*, s. 57-62, Beyrut 1992; krş. İsmail CERRAHOĞLU, *Tefsir Usûlü*, s. 50, Ankara 1985.

²⁸ HINDÎ, *K. Ummâl*, I/614-615.

²⁹ Her yılın Ramazan ayının gecelerinde Cibril ile Resûlullah buluşur; o zamana kadar gelen Kur'an bölümlerini birbirlerine okur, dinlet/-şirlerdi. Bu arz, Nebî'nin vefatı öncesine rastlayan Ramazan'da iki kez gerçekleşti ('arza-i ahîra') ki, Peygamber bu Ramazan'da -öncekilerde olduğu gibi- on gün değil yirmi gün Mescid'de i'tikâfa girmiştir. (BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/123-124, 66. k./7. b., hd. no: 4997-4998.)

³⁰ BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/131-132, 66. k./21. b., hd. no: 5027-5028.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid İbn MÂCE, *Sünenü İbn-i Mâce*, I/78, 16. b., hd. no: 216, Kahire 1994.

³² Ebû İsa Muhammed b. Sevre et-TIRMİZÎ, *el-Câmiu's-Sahih Sünenü't-Tirmizî*, VI/162, 46. k./18. b., hd. no: 2913, Beyrut 1987.

³³ Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın Evi ve burada sürdürülen faaliyetler hk. geniş bilgi için bkz. M. Asım KÖKSAL, *İslâm Tarihi/Hz. Muhammed ve İslâmiyet/Mekke Devri*, s. 201-202, İstanbul 1973; krş. M. Asım KÖKSAL, "Dâru'l-Erkam", *D.İ.A.*, VIII/520-521, İstanbul 1993; Ahmed GÜNER, "Asr-ı Saâdet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, IV/167-168, İstanbul 1994.

³⁴ Suffe ve Suffe mensupları hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülhayy el-KETTÂNÎ, *Nizâmü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye/et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I/40, Beyrut, trz; KÖKSAL, *age/Medine Devri*, I/191-200, İstanbul 1975; Muhammed HAMİDULLAH, *İslâm Peygamberi* (çev. Salih TUĞ), II/769 vd., İstanbul 1993; Mustafa BAKTİR, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi SUFFA AŞHABI*, İstanbul 1984; İ. KARAÇAM, *age*, s. 91-92/255 no'lu dipnot, İstanbul 1991; GÜNER, *agm*, s. 182, 184-187.

e) Hz. Muhammed, peyderpey inen Kur'an âyetlerini evde, mescidde ve sair yerlerde mütemâdiyen ve gizli-açık okuma³⁵'nin yanısıra; özellikle kıldığı ve kıldırıldığı namazlarda da -az veya çok/kısa ya da uzun ölçüde- okur, bu arada imamı bulunduğu cemaatine de dinletmiş olurdu³⁶.

f) Ashap (husûsiyle de Suffe'de bulunañlar) arasında, Kur'an'ı güzel okuma ve ondan olabildiğince fazla sûre ezberleme yönünde adetâ bir yarış başlamıştı. Bu müsâbakada ön-plâna çıkanlardan bir kısmı "*hâfız-kurrâ' sahâbe*"³⁷ diye şöhret kazanmışlardı ki, sonradan çevre ülkelere "Kur'an muallimi/Din öğretmeni" olarak görevlendirilen şahıslar, genellikle bunlar içerisinde seçiliyordu³⁸.

2. Kur'an'ın Yazılması ve Saklanması

Bu doğrultuda Hz. Muhammed (S.A.V.)'in pratikteki uygulamaları şöyle sıralanabilir:

a) Kendisine vahiy bildirme işi bittiğinde, o, etrafındakilere; -"*bana şöyle söyle vahyolundu*" buyurarak onları, gelen vahiylerden haberdâr etmekle kalmıyor; yanından eksik etmediği vahiy kâtipleri³⁹'ni (ki, bunlardan birkaçını -kim/-ler olduğu önemli değil- ihtiyâten yanından hiç ayırmazdı) çağırıyor ve derhal onları çeşitli yazı malzemelerine kaydettiriyordu⁴⁰.

b) Aynı şekilde Hz. Muhammed'e bir şey nâzil olduğunda, bazı vahiy katiplerini dâvet ediyor ve onlara şöyle diyordu: -"*Bu âyetleri, içerisinde şunlar şunlar*

³⁵ Resûlüllah'ın Kur'an okuyuşunun nasıl olduğu hk. fikir edinmek için bkz. BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/136-137, 66. k./28. b., hd. no: 5043-5046; Muhammed b. Sevre b. Musa Ebû İsa et-TIRMİZİ, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-Hasâilü'l-Mustafaviyye* (tah. Fevâz ZÜMERLİ), s. 387-393, Beyrut 1996; İbnü'l-Kayyim el-CEVZİ, *Zâdü'l-Meâd*, I/337-341.

³⁶ Resûlüllah'ın namazlardaki kıraati hk. bilgi için bkz. TIRMİZİ, *Sünen*, VI/167-168, 46. k./23. b., hd. no: 2923-2924 ve 170-177, 47. k./1-10. b., hd. no: 2927-2942.

Ayrıca hem bir önceki, hem de bu dipnotta işaret edilen bilgiyi kapsayacak şekilde sırf bu konuya tahsis edilmiş olan son zamanlara ait şu makaleye bakılabilir: Abdurrahman ÇETİN, "*Peygamberimizin Tilâveti*", *Nesih Dergisi*, y. IV, sy. 39-40-41, s. 26-28, İstanbul 1979-1980.

³⁷ Hz. Peygamber'in arkadaşları içerisinde Kur'an'ı zamanla hifzederek '*kurrâ*' nâmıyla ün yapan zevâtın kimler olduğu hk. çok sayıda isim telâfuz edilmekle beraber, bu özellikleri sebebiyle adından en fazla söz ettirenler şunlar olmuştur: Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim b. Muakkil, Muaz b. Cebel, Übeyy b. Ka'b, Enes b. Mâlik, Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd ve Ebu'd-Derdâ. (el-ASKALÂNİ, *F. Bâri*, X/56-65; Bedruddin Ahmed el-AYNÎ, *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, XX/24-28, yer ve tr. yok.)

³⁸ Kur'an konusunda uzmanlaşarak Allah Resûlü'nün takdirini kazanan ve başka yerlere "imam-öğretmen-hâkim" olarak gönderilen bazı kişiler hk. bkz. KETTÂNİ, *Terâtib*, I/42-44.

³⁹ Zeyd b. Sâbit'in; "biz Nebî (S.A.V.)'nin yanında (huzûrunda ve onun gözetiminde) ruk'adan mamul şeyler üzerine Kur'an'ı te'lif ediyorduk" (TIRMİZİ, *Sünen*, VI/690, 50. k./75. b., hd. no: 3954) ifâdesine nazaran, Kur'an yazıcılarının birden çok kişiden oluştuğu muhakkaktır. Yani bunlar bir ekipti. Bu kadronun adedi ve kimleri barındırdığı net değildir. Bunların sayısı kırkın üzerine çıkarılmaktadır ki bu, şu anlamda doğru olabilir: Evet kırkı aşkın kişi vahyin bazı kısımlarını, şu veya bu şekilde kaydetmiştir. Bunlar bu işi gönüllü olarak ve belki de kendileri için yapmışlardı. Bu yüzden rakam kabarılaşmıştır. Ama öte yandan "*Resûlüllah'ın kati*", yani onun adına bu işi, hem de devamlı sûrette, âdetâ onun yanından hiç ayrılmamacasına ve bir görev bilinciyle; bugünkü modern tabirle bir nevi onun "özel kalem"liğini yaparak isimleri ön-plâna çıkan, dolayısıyla bu yönleriyle şöhret bulan sahâbiler vardı ki, onlar şunlardır: Zeyd b. Sâbit, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Sa'd b. Ebî's-Serh, Ebûbekr, Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. el-Avvâm, Said b. el-Âs'ın iki çocuğu Hâlid ve Eban, Hanzala b. er-Rebî' el-Esedî, Muaykib b. Ebî Fâtıma, Abdullah b. el-Erkâm ez-Zührî, Şurahbil b. Hasene ve Abdullah b. Ravâha. (ASKALÂNİ, *F. Bâri*, XI/26-27; AYNÎ, *Umde*, XX/19-20.)

⁴⁰ Vahyin geçirildiği yazı malzemeleri olarak o zamanın şartlarında şunlar sözkonusu edilmektedir: Asib (hurma ağacının "urcün" denilen salkımının dip kısmında bulunan iki el yası büyüklüğündeki düz-yassı yeri), lihâf (ince-yayvan beyaz taşlar), ruk'a veya kıt'u'l-edîm (işlenmiş deri parçası), ektâf (düz-geniş kürek kemikleri) ve ektâb (pürüzleri giderilmiş tahta kalıpları). (SUYÛTÎ, *İkân*, I/185-186.)

(*şu bahisler*) bulunan sûreye yerleştirin!⁴¹ Yine kendisine bir âyet geldiğinde, o; –“*bu âyeti, orada şu tarz şeyler anlatılan (zikredilen) sûreye koyun!*” diyordu⁴².

Gelen her âyetin yerinin Hz. Muhammed tarafından özellikle belirtilmesi gösteriyor ki, “âyetlerin tanzîmi” mes’esi tamamen “*tevkîfî*”dir. Bir başka anlatımla; Kur’an’ın yazılım düzeninde mühim bir hâdise olan “âyetlerin tertîbi” işini Hz. Muhammed üzerine vazîfe edinmiş ve bunu, vahiy meleği Cebrail’den aldığı direktifle ve yine vahiy çerçevesinde yerine getirmişti(r)⁴³.

Âyetlerin kompozisyonunun bu şekilde vahye, dolayısıyla Hz. Muhammed’in işaretine dayanarak yapıldığı o kadar kesindir ki, bu düzenlemeyi bozacak bir öneri ve girişime kat’iyyen müsâade edilmemişti(r).

Örneğin; Abdullah b. ez-Zübeyr (v.h. 73), Osman b. Affân (v.h. 35)’a, 2/Bakara Sûresi, 234. âyetinin durumu hakkında bir soru soruyor. Osman ona; “mez-kûr âyet, başka bir âyet tarafından neshedildi. Öyle iken onu oraya niçin yazdın veya onu neden bırakmadın?” dedi. İbn Zübeyr de ona; “ey kardeşimin oğlu, asla ondan (Kur’an/Mushaf) bir şeyi yerinden oynatamam (hiçbir şeyin yerini kendiliğimden değiştiremem)!” karşılığını verdi⁴⁴.

c) Bazı kereler -şüphe âriz olduğunda- Hz. Muhammed, yazdırdıklarını kontrol etmek ve düzeltirmek amacıyla yazıcılara okutuyordu⁴⁵.

d) Dahası, Kur’an’ın sâfiyetinin korunması için o denli titiz davranılıyor, sıkı denetim mekanizması oluşturuluyordu ki; Hz. Muhammed, Kur’an metinleriyle başka şeylerin karıştırılma endişesini ortadan kaldırmak için şu talimâtı veriyordu: –“*Benden Kur’an dışında hiçbir şey yazmayın; şâyet (şu ana dek) yazmışsanız, onu derhal yok edin!*”⁴⁶.

e) Kendi sözlerinden bile sakındığı, uzak tuttuğu inzâl olan her âyet ve sûreyi, gayet ciddî kontrollerle kayıt altına aldırın Hz. Muhammed, muhtelif ve müteferrik evrakta bulunan ve baştan-sona bütünüle yazma işlemi Peygamber’in sağlığında tamamlanan; ama yalnızca -ciltlenmiş mushaf manasında- kitaplaştırılmayan⁴⁷ bu vahiy dökümanlarını evinde saklama yoluna gidiyordu. Böylelikle evinin bir köşesini veya hücrelerinden birini -o günün şartlarına göre- bir çeşit arşiv haline getiren Hz. Muhammed, Kur’an’ın orijinal bir nüshasını burada koruma ve kollama altında tutuyordu⁴⁸.

f) Bir taraftan Kur’an’ın aslının muhafazası noktasında böylesi tedbirlere başvuran Hz. Muhammed, öte yandan Kur’an’ın yaygınlaştırılması, herkese ulaşması ve onu olabildiğince çok insanın okuması ve ezberlemesinin temini için de Kur’an(’ın) istinsâhına izin vermiş, hatta bunu özendirmişti(r). Buna dayanarak birçok kişi “özel

⁴¹ TIRMİZİ, *Sünen*, V/254, 48. k./10. b., hd. no: 3086.

⁴² Ebû DÂVÜD Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sünenü-Ebî Dâvüd*, I/268-269, 2. k./125. b., hd. no: 786, Beyrut 1988.

⁴³ ZERKEŞİ, *Burhan*, I/353; SUYÛTÎ, *Itkân*, I/189 vd.; KATTÂN, *Mebâhis*, s. 139-141.

⁴⁴ BUHÂRİ, *Sahih*, V/189, 65. k./41. b., hd. no: 4530.

⁴⁵ HAMİDULLAH, *İ. Peygamberi*, II/689; krş. Muhammed HAMİDULLAH, *Kur’anı Kerim Tarihi* (çev. Salih TUĞ), s. 42, İstanbul 1993.

⁴⁶ Ebû’l-Huseyn MÜSLİM b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, V/500, 53. k./16. b., hd. no: 3004, Beyrut 1987.

⁴⁷ ZERZÛR, *U. Kur’an*, s. 82.

⁴⁸ Subhî’s-SÂLİH, *Mebâhis fi Ulûmi’l-Kur’an*, s. 73-74, Beyrut 1990.

Kur'an nüshası" edinmişti ki, genelde bunlar, ona vahiy kâtipliği yapanlar arasında yer alıyordu⁴⁹.

Hz. Muhammed'in şahsına ait bir Kur'an nüshası edinip-edinmediği, "ana mushaf" denilebilecek ve ileride oluşturulacak "resmî mushaf"a kaynaklık yapacak bu vahiy materyallerini evinde alıkoyup-koymadığı; yani bir "*Kur'an arşivi*" meydana getirip-getirmediği tartışma konusudur.

Bu yöndeki ihtilafları iki ana grupta toplamak mümkündür:

a) Hz. Muhammed'in böyle bir teşebbüste bulunmadığını ileri süren geleneksel anlayış sahipleri.

b) Hz. Muhammed'in böyle bir girişiminin olduğunu savunan yenilikçi görüş sahipleri.

Burada bunların bakış-açılarını ortaya koyarak her birinin tutarlı ve tutarsız taraflarını irdeleyip bir karşılaştırma yapmak uygun düşmez. Ancak -az önce belirtildiği şekilde- Hz. Muhammed'in de bir Kur'an nüshası edindiği, hem de bunu -deyim yerindeyse- kendisi için değil, devlet(i) ve millet(i)/ümme(i) adına yaptığı düşüncesi, -bugün gelinen noktada- daha ağır basmaktadır.

Bu kanaate -yukarıdan beri sayılan önlemler ve gösterilen kaynaklar yanında- şu birkaç noktaya daha dayanarak varılmıştır:

1. Şâyet Hz. Muhammed Kur'an evrâkını -en azından bir nüshasını- saklamayacak idiyse, o kadar vahiy kâtibini niye istihdâm etti de; o ve onlar, bir hayli zor koşullarda bu denli zahmete niçin katlandılar?

2. *Buhârî*'de anlatıldığına göre; Hz. Ebûbekr (v. 13/634), çok değişik (heterojen) malzemelerde yazılı bulunan Kur'an'ı, tek bir (homojen) malzemeye aktarmak ve derli-toplu bir kitap (mushaf) biçimine sokmak için Zeyd b. Sâbit (v.h. 45)'i, yeniden onun yazılması işine memur kılarken; bu seçimde neden kendisini tercih ettiğini şöyle açıklıyor: "Ama sen, Resûlullah için kâtiplik yapıyordun; vahiy sırf onun adına yapıyordun"⁵⁰.

Bu çok mânidâr bir ifâdedir. Demek oluyor ki, okuma-yazma bilen herkes kendisi için yakalayabildiği âyet ve sûreleri yazabilir, alabilirdi. Oysa ki Hz. Muhammed, bunu kendisi yapamıyor, fakat yaptırıyordu. -Geride geçtiği gibi- vahiy iletme işi biter bitmez hemen kâtiplerini çağırarak, kendisine bildirilen Kur'an pasajlarını derhal yazdırması nedendir acaba? Bu derece acele davranması, onları kayıt altına alma ve saklama amacından başka ne ile izah edilebilir?

⁴⁹ Allah Resûlü hayattayken Kur'an'ı cem' edenler veya kendilerine husûsî mushaf edinenler hk. muhtelif isimler ortaya atılmıştır. Bu istikâmetteki rivâyetlerde adlarından sıkça söz ettirenler şunlar olmuştur: Übeyy b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebu'd-Dehdâ, Ebû Zeyd (BUHÂRÎ, *Sahîh*, IV/276, 63. k./17. b., hd. no: 3810; ay. e., VI/125, 66. k./8. b., hd. no: 5003-5004), Ali b. Ebi Talib ve Abdullah İbn-i Mes'ûd (ki, bu son ikisi ile Übeyy'in mushafları meşhurdur). Bu kişilere atfedilen mushaflardaki süre dizilimleri için bkz. Ebû Abdillâh ez-ZENCÂNÎ, *Târîhu'l-Kur'an*, s. 69-75, Beyrut 1969.

T. NÖLDEKE; "Kur'an'ı cem' edenler", "Kur'an'ı ilk derleyenler" ve "Kur'an'ı ezberleyen kurrâ"yı da "Kur'an'ı hafızalarında saklayanlar" şeklinde ikili bir ayrıma gitmiştir (*K. Târîhi*, s. 8) ki bu, çok doğru ve yerinde bir tefriktir. Zira bu ikisi ayrı ayrı şeyler olmasına rağmen hep birbiriyle karıştırılmakta ve tek bir başlık ("*Câmiu'l-Kur'an*") altında incelenmektedir.

⁵⁰ BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/119-121, 66. k./8. b., hd. no: 4986, 4989.

Vahiy kâtipleri içerisinde ayrıcalığı neredeyse tartışılmayacak konumda olanların başında Zeyd b. Sâbit gelmektedir. Bunun en belirgin delili ise, I. ve III. halifenin kendisine Kur'an'ı cem' etme görevini tevdi ettiğinde hemen hemen hiçbir itirazla karşılaşılmamış olunmasıdır. Bu yaklaşımın daha başka gerekçeleri hk. bkz. 80 no'lu dipnot.

3. Muhammed Hamidullah (1908-17.12.2002) -bizim ulaşma olanağı bulamadığımız- kaynaklardan naklen şöyle bir şey anlatıyor: Resûlüllah Akabe'de buluşup-görüştüğü Râfi' b. Mâlik ez-Zurki'ye, o zamana dek nâzil olan âyet ve sûrelerden oluşan vahiy dökümanları vermişti de; o zât bunları, -Medine'de inşâ ettirdiği ve orada ilk câmi' diye bilinen- bir mescidde toplanan müslümanlara sürekli okuyordu⁵¹.

Bu haber de gösteriyor ki, Hz. Muhammed daha Mekke'de iken; yani vahyin ilk inzâlinde itibaren Kur'an parçalarının yazılı bir şekilde muhafaza işini büyük bir özenle yapıyordu⁵².

4. Yine Buhârî'nin rivâyetine göre; "Nebî (S.A.V.), kitapsı/mushafı andıran yazılı bir kolleksiyon (mecmua) bırakmıştı⁵³." Bu haber te'kid ifâde eden bir anlatım tarzıyla *Sahîh*'te yer alıyor ki, sadece bu cümle dahi Hz. Muhammed'in bir "Kur'an arşivi", bir "vahiy dökümantasyon ünitesi" hazırladığının en büyük kanıtıdır.

B- Hz. Ebûbekr Devri

Bizzat Hz. Muhammed tarafından devreye sokulan "Kur'ân-i Kerim'i koruma sistemleri", üçlü bir mekanizmayla işletiliyordu: Vahyedilen âyet ve sûreleri; "akla yerleştirme (hıfz)", "yazıya geçirme (kitâbet)" ve "bir yerde saklama (muhafaza)".

"Resûlüllah'ın Kur'an'ı cem'i"nden, bunların hepsinin beraberce ve tümünden yapıldığını anlamak lâzım gelir. Özellikle son hareket; yani -güncel söylemle- "vahiy tutanaklarının arşivlenmesi" ve "bu dökümanların bir yerde tutulması" yoluyla Kur'an'ın koruma ve kollama altına alınması çok mühim ve anlamlıdır. Kur'an'ın aslî hüviyetiyle muhafazasına yönelik ilâhî taahhüdün⁵⁴ yanısıra, Hz. Muhammed'in yürürlüğe koyduğu ve titizlikle uyguladığı bu beşerî emniyet tedbirlerinin, son kutsal Kitab'ın -tahri'f ve tağyire uğramaksızın- bugünlere gelmesindeki rolü bir an olsun hatırdan çıkarılmamalıdır.

Hâl böyle olunca Hz. Muhammed'in takipçileri de aynı yolu izlemişler, Kur'an'ın en ufak parçasının bile kaybolmaması ve değiştirilmemesine aşırı hassâsiyet göstermişler ve bunun gereği olarak da -başgösteren hadiseler doğrultusunda- üzerlerine düşeni hakkıyla yerine getirmişlerdir.

Hz. Ebûbekr müslümanların idaresini (halifeliği) üstlendiği zaman gelişen olaylar, onu, "Kur'an'ı tekrar ele alma" mecbûriyetiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bu bağlamda "Ebûbekr devrinde Kur'an'ın cem'i" denildiğinde, bundan; "Kur'an'ın istinsâhen tekrar yazılarak yekpâre bir malzemeye aktarılması ve bunun bir mushafa/kitaba dönüştürülmesi" murad edilmektedir ki, bu iş, ilk halife dönemi (11/632-13/634)nde bitirilmiştir⁵⁵.

Bu kapsamda şu açıklamaların yapılması yerinde olacaktır:

⁵¹ HAMİDULLAH, *K. Tarihi*, s. 43-44.

⁵² Bir kısım sahâbenin, tâ o dönemde (Mekke'de) Kur'an nüshası edinmeye başladığının bir başka göstergesi de; Ömer'in müslüman olmasının hemen öncesinde, kız kardeşi ve eniştesinin evinde ele geçirdiği 20/*Tâ-Hâ Sûresi*'ne ait âyetlerin yer aldığı vahiy kayıtlarıdır (HAMİDULLAH, *K. Tarihi*, s. 41).

⁵³ BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/129, 66. k./16. b., hd. no: 5019.

⁵⁴ Birazdan bu noktaya temas edilecektir.

⁵⁵ ZERZÜR, *U. Kur'an*, s. 81.

1. Kur'ân-ı Kerim'in, Hz. Muhammed (S.A.V.)'in devr-i saâdetinde henüz bütünüyle derlenmemiş ve düzenli bir kitap haline getirilmemiş olduğu açık bir gerçektir⁵⁶. Buna olanak bulun(a)mamış ya da gereksinim duyulmamıştır den(il)ebilir.

Ama vahiy kayıtlarının bu dağılık vaziyetinden, Kur'an pasajlarının tamamının elde (hazırda) bulunmadığı kanısına kapılmak da çok yanlıştır. Aksine Kur'an, ikili bir metotla, yani hıfz ve kitâbet yoluyla sadırlara ve satırlara yerleştirilmişti; ancak bir yerde (mushafta) toplanmamıştı ve sûreleri dağınıktı⁵⁷. Zaten "Peygamber döneminde Kur'an'ın cem'i" ifâdesinden genelde iki şey anlaşılmalıdır: Onun yazılması ve ezberlenmesi⁵⁸.

Kur'an sûrelerinin Peygamber zamanında ve onun mârifetiyle tertip edilmemiş olması; dolayısıyla vahiy dökümanlarının, henüz kitaplaştırılmadan sonraki devre intikâlinin altında yatan birtakım sebeplerden söz edilebilir:

a) Bir kere vahyin gelişi devam ediyordu ve bunun ne zaman, nerede biteceği de belli değildi.

b) Vahyedilen âyet ve sûreler -hepsi olmasa bile- bir neden (sebeb-i nüzûl)le dayanıyordu; yani ihtiyaca binâen indiriliyordu ve bunlar iniş sırasına göre dizilmiyordu. Bu yüzden doğal akış içerisinde Kur'an'ın kendine özgü bir sıralaması (kombinasyonu) oluştu⁵⁹.

c) Kur'an'ın toptan (cem'an) inzâl edilmeyişi, her dâim bir değiştirme (takdim-tehir) ve hepten kaldırma (nesh-ibdâl) ihtimâlini gündemde tutuyordu.

d) Her şeyden önemlisi, Hz. Muhammed henüz hayatta iken Kur'an'dan herhangi bir şeyin kaybolması (imhâ-iptâl) ve bozulması (tebdil-tağyir-tahrif) olasılığını kökten ortadan kaldırıyordu⁶⁰.

Ancak yine de, er-geç bütün vahiy malzemesini güvenilir bir biçimde toplama ve -bir sistem dâhilinde- dizme (kompoze etme) zarûreti hâsıl olacaktı ve oldu⁶¹. Nitekim bu zorunluluk, Hz. Ebûbekr döneminde kendini hissettirdi ve bunu yapmak kaçınılmaz bir hâl aldı.

Kur'an metinlerini derleyip-toparlayanlar, bunların kaynağını nerede buldular ve bu parçaları nasıl birleştirdiler?:

–"Halife Ebûbekr, Kur'an'ı yeni baştan yazmayı (istinsâhı) emretti. Vahiy evrâkı Allah Resûlü'nün evinde ayrı ayrı mekânlarda ve dağılık durumda bulunuyordu. Derken bu görevi üstlenenlerden biri (veya birileri) onları topladı ve -ondan hiçbir şey kaybolmasın, en ufak bir eksiklik meydana gelmesin diye de- onları biriple bağladı (günümüz ifâdesiyle 'ambalajladı' demek daha doğru olur)⁶²."

⁵⁶ NÖLDEKE, K. *Tarihi*, s. 8.

⁵⁷ ZERKEŞİ, *Burhân*, I/329; SUYÛTÎ, *İtkân*, I/181.

⁵⁸ Muhammed Abdülazîm ez-ZERKÂNÎ, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I/240-246 ve 246-248, Beyrut 1988; KATTÂN, *Mebâhis*, s. 119-123 ve 123-125; SALİH, *Mebâhis*, s. 65-69.

⁵⁹ Karşılaştırmalı bir değerlendirmeye yapabilmek için; sûrelerin inzâl sırasını gösteren tablonun bulunduğu yer (ZENCÂNÎ, *T. Kur'an*, s. 49-57) ile sûrelerin Mekke'de ve Medine'de inenler diye ayrıldığı çizelgeye (ay.e., s. 58-61) ve şu an elim'-nizde bulunan Kur'an-ı Kerim'lerin süre tertiplerine (ki, sahâbe tarafından tayin edilmişti) bakılabilir.

⁶⁰ ZERKEŞİ, *Burhân*, I/329; ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/248.

⁶¹ NÖLDEKE, K. *Tarihi*, s. 7.

⁶² ZERKEŞİ, *Burhân*, I/332; SUYÛTÎ, *İtkân*, I/185; SALİH, *Mebâhis*, s. 74.

2. Ebûbekr'in hilâfeti sırasında ve Kur'an'ın cem' ve tertibinin hemen öncesinde vukû bulan Yemâme Savaşı, onun parçalarının toplanarak yeniden dizayn edilmesinin temel itici gücü olarak hep ön-plânda tutulmuştur. Peygamberliğini ilân eden Müseylime (ö.h. 12) ve onun kavmi olan Yemâme halkı ile yapılan ve İslâm Tarihi'nde "dinden dönenlerle girilen mücâdele"lerin önemli bir halkasını teşkil eden Ridde Harbi (h. 11-12)'nin öyküsü⁶³ nü burada anlatmak yerine, konu açısından vurgulanması gereken noktalara işaretle yetinilecektir.

Sonuçları dikkate alındığında Hz. Muhammed devrinde cereyân eden Recî' fâciâsı⁶⁴ ve Bî'r-i Meûne katliâmı⁶⁵ nı çağrıştıran Ehl-i Ridde ile yapılan savaşların Yemâme ayağının öncüsü, sahtë peygamber Müseylime idi. Bunun üzerine -ağırlıklı olarak Muhâcir ve Ensârdan teşkil edilerek- gönderilen ve muazzam sayılabilecek ordu, Yemâme'de hezimete uğradı ve çok zayiât verdi.

Sonradan çatışmaların seyri değişse ve asıl hedef durumundaki Müseylimetü'l-Kezzâb öldürülmüş olsa bile, Ashâb-ı Kirâm'ın verdiği kayıplar ve neticeleri itibâriyle bu harp, müslümanlar adına gerçekten çok dramatik olmuştur⁶⁶.

Ancak tarihsel açıdan bu olayın sonrasına rastlaması dolayısıyla bu savaş ve bunun şehitleri bahane edilerek sahâbe arasında bir tartışma, bunun akabinde de bir girişim başla(tıl)mıştır. Müzâkerenin konusu; "Kur'an'ın zâyî olma mes'elesi"nde, atılımın yönü ise "bunu önlemenin yolu ne(ler)dir sorunu"nda düğümleniyordu.

Bu iki problemi halletmek içinse Hz. Ömer (v.h. 23) devreye sokuluyor ve o, bundan sonraki olaylar zincirinin baş-aktörü yapıliyordu.

Hemen hemen bütün hadis mecmuâlarında yer alan⁶⁷ bu gelişmelere, -anahatlarıyla- şu senaryo çerçevesinde işlerlik kazandırılmıştı(r):

Hz. Ömer, "Yemâme'de çok sayıda Kur'an hâfızı şehid oldu; bu sebeple Kur'an'ın yok olmasından endişe ediyorum" gerekçesiyle Halife Ebûbekr'e müracaatta bulunur ve ona der ki; "mü'minlerin emîri (baş-yöneticisi) sıfatıyla vahiy evrâkını cem' ve tertip et(tir)sen nasıl olur?!" O, önce tereddüt eder; ama Ömer'in bu yöndeki ısrarlı taleplerine daha fazla dayanamayarak "olur" cevabını verir. Bu işi yapabilecek kişi olarak da, vahiy kâtiplerinin önde gelenlerinden Zeyd b. Sâbit üzerinde anlaşılır ve kararlarını ona bildirmenin ötesinde bunu yapma görevini de kendisine teklif ederler. Zeyd önce kabul etmeye yanaşmaz; fakat Halife'nin iknâ çabaları, onun da gönlünü bu işe ısıdırır ve o, bu vazifeyi üstlenir. Derken Zeyd, vahiy kayıtlarını, halkın ezberinden ve yazılı malzemelerden toplamaya başlar.

Yoğun bir çalışmanın ardından derlenen Kur'an parçalarının hepsi bir yerde toplanır, bir sıraya dizilir ve onlardan yeni bir nüsha meydana getirilir. Tek

⁶³ Hz. Ebûbekr döneminin en mühim hâdiseleri arasında yer almakla Hicret'in on birinci yılı olayları içerisinde sayılan ve Ridde Ehl'i'ne karşı sürdürülen savaşlar çerçevesinde kat edilen Yemâme etabının uzunca denilebilecek hikâyesinin ayrıntıları için bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-TABERÎ, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk/Târîhu't-Taberî*, III/281-301, Kahire 1987; 'İzzüddîn Ebû'l-Hasen Muhammed b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-ESİR, *el-Kâmil fi't-Târîh*, II/360-367, Beyrut 1979.

⁶⁴ Hicret'in üçüncü veya dördüncü senesi olaylarından Recî' Suyu kenarında kurulan pusu ve sonucu hk. bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdülmelik b. HİŞÂM, *es-Sîretü'n-Nebeviyye/Sîretü'bn-i Hîşâm*, III/138 vd., Kahire 1996; TABERÎ, *Târîh*, II/538 vd.

⁶⁵ Hicret'in dördüncü senesi olaylarından Meûne Kuyusu etrafında tertiplenen suikast ve sonrası hk. bilgi için bkz. İbn-i HİŞÂM, *Sîre*, III/152 vd.; TABERÎ, *Târîh*, II/545 vd.

⁶⁶ Savaşın seyri, sonucu ve her iki taraftan öldürülenlerin kimlikleri hk. tekrar bkz. *aynı eser ve yerler*.

⁶⁷ Bu hâdisce hk. tüm rivâyetleri toplu olarak bir arada görebilmek için bkz. HİNDÎ, *K. Ummâl*, I/610 vd.

malzemeye yazılarak üretilen bu yeni müstenseh Kur'an metni, iki kapak arasına yerleştirilerek ve adına da "Mushaf" denilerek Ebûbekr'e teslim edilir.

Kendi içinde tutarlı gibi gözükse de bu formülasyonun uygulanması ardından sahip olunan derli-toplu bir Kitap (Mushaf) sâyesinde, ilk devir müstümanları Kur'an adına duydukları kaygılardan bir an için kurtuldular ve belli nisbette rahata kavuştular. Geleneğe hakim felsefe, bu hikâyeyi aşağı-yukarı böyle anlatıyor⁶⁸.

Ancak gözden kaçırılan birkaç husûsa dikkat çekildiğinde, bu tarihî gerçeğin o kadar da basit ve duygusal yönü ağır basan bir anekdota dayandırılmayacağı açığa çıkacaktır.

Her şeyden önce, Yemâme Savaşı'nın müslümanlardan alıp-götürdüklerinin, onlar üzerinde onulmaz yaralar açtığı muhakkaktır⁶⁹. Bu verili durumu bir kenara bırakıp hissiyattan arınmış sâlim bir kafa yapısı ve eleştirel bir yaklaşımla şu yorumlarda bulunmak, tarihsel bağlama ve mantıksal düşünceye aykırı düşme gerektir:

Zerkânî (v. 1362/2963) bu konuda oluşan genel bakış açısına tercüman olurcasına, Kurtubî (v.h. 670)'nin; "Yemâme'de kurrâdan yetmiş kişi öldürüldü. Resûlullah zamanında meydana gelen Bi'r-i Meûne'de de bir o kadar kişi katledildi" sözüne binâen şu yargıya varıyor: "Sahâbeden, Kur'an'ı hıfzedenden sayıları bir hayli fazlaydı. Bunlardan Bi'r-i Meûne ve Yemâme Günü'nde öldürülenlerin sayısı 140 (yüz kırk)'a ulaşmıştı ki, bu, Kur'an açısından korku veren bir durumdu"⁷⁰.

Halbuki Bi'r-i Meûne'ye, Allah Resûlü'nün emriyle Münzir b. Amr (ki, Benû Saîde'nin kardeşidir)'in nezâretinde gönderilenlerin sayısı hakkında iki farklı rivâyet vardır. Bunlardan biri 40 (kırk), diğeri ise 70 (yetmiş) rakamını kullanır ve bunların -Ka'b b. Zeyd (ki, Benû Dinar b. Neccar'ın kardeşidir)'in dışında kalan- hepsi öldürülmüştür⁷¹.

Demek ki, burada kırk ihtimâlini de göz önüne almak lâzım gelir. Ayrıca tarihî vak'alarda, bu tür ölüm-kalım haberlerinin mübâlağa san'atıyla hep iç içe olduğu ayrıntısı, hatırdan uzak tutulmamalıdır.

Öte yandan, yine bu olayın anlatıldığı tarihî kaynaklarda, orada öldürülenler tanımlanırken "hafız, kurrâ" vasıfları kullanılmıyor; hepsi hakkında ortak bir sıfat olarak sadece "müslümanların seçkinlerinden" tâbiri geçiyor⁷² ki, bu da çok doğal bir ifâde tarzıdır. Zira herkesin ölüsü (hele bu şehid olursa) kendisi için kıymetlidir ve onu olabildiğince yücelltir.

Kaldı ki, bu suikast kurbanlarına değer atfetmenin ötesinde, bu hadisenin aktarıldığı tarih kitaplarına bakıldığında ve oralarda kısıllı sayıda verilen isimler⁷³ incelendiğinde, bu kişilerin "kibâr-ı kurrâ" sınıfına dâhil olmadıkları da anlaşılacaktır.

⁶⁸ Kur'an ilimleri alanında araştırma yapanların sıkça başvurdukları şu beş kitabın; "Kur'an'ın Ebûbekr'in Halifelîği Döneminde Cem'i, Tertibi ve Telifi" ile ilgili bölümlerine bakıldığında, bu bilgiler ve anlatım tarzı, oralarda da görüle(bile)cektir: ZERKEŞİ'nin *Burhânı*, SUYÛTÎ'nin *İtkânı*, ZERKÂNÎ'nin *Menâhîli*; S. SALİH'in *Mebâhis'i* ve M. KATTÂN'ın *Mebâhis'i*.

⁶⁹ Bunu karşı taraf için de söylemek bir hak-şinaslık olur. Zira onlar da bu çatışmalarda, -müslümanların komutanı şehid düştüğü gibi- Hz. Hamza'yı şehid eden Vahşi eliyle başları (olan) Müseylime'yi ve ikinci adamları Benû Hanîfe'yi kaybetmişlerdi; onca ölüleri ve savaşta hezimete uğramaları da ayrı bir mevzû. (HINDİ, *gös.yer.*)

⁷⁰ ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/242-243.

⁷¹ İbn HİŞÂM, *Sire*, III/152-153; TABERİ, *Tarih*, II/546-547; İbnü'l-ESİR, *Tarih*, II/171-172.

⁷² aynı eser ve yerler.

⁷³ aynı eser ve yerler.

Yemâme'de öldürülenlere gelince, bunların toplam sayısı hakkında 600 (altı yüz) ile 700 (yedi yüz) arasında rakamlar telaffuz ediliyor⁷⁴ ki, bunlardan 70 (yetmiş) kadarının kurrâdan olduğu yine şüpheli bir durumdur.

Nitekim bu hadisede de abartılı bir ifâde sezilmesinden başka, olayın nakledildiği yerlerde verilen 40 (kırk) civârındaki şehid adları⁷⁵na göz atıldığında, bunların ancak -birkaç taneden ibâret- çok küçük bir azınlığın "meşhûr kurrâ"dan olduğu farkedilecektir ki; bunların başında -aynı zamanda- Yemâme'ye gönderilen İslâm Ordusu'nun kumandanı olan- Ebû Huzeyfe'nin mevlâsı Sâlim (v.h. 12) gelmektedir⁷⁶.

Diğer taraftan; "aynı sene içerisinde ve Yemâme Savaşı'nın akabinde, -'orada sahâbeden pek çok zevât'ın öl(dürül)mesi sebebiyle ve Kur'an kaybolmasın diye'- Ebûbekr Kur'an'ın toplanmasını emretti" cümlesi⁷⁷nde; "hafız-kurrâ takımı"ndan denmiyor, normal ashaptan bahsediliyor ki, bu söz de önemsenmelidir.

Bütün bunlardan sonra konuyu toparlama sadedinde, "Hz. Ebûbekr devrinde Kur'an'ın cem'i ve tertibi"ne ilişkin olarak şunlar söylenebilir:

a) Hz. Muhammed, kendisine iletilen vahiyleri kayıt altına aldığı halde⁷⁸, bunları tanzim etmeden dünyadan irtihâl etmesi, bunların hep böyle dağınık kalacağı manasına gelmez. Elbet bir gün bunlar derli-toplu bir hâle getirilecekti. Zira Kur'an, toplum tarafından kullanılmak⁷⁹ ve insanoğlunun dünyevî-uhrevî sorunlarını çözmek için gönderilmişti. Hz. Muhammed yaşıyorken ortaya çıkan problemler, ona sorularak hallediliyordu. Zaten o, -misyonu itibâriyle- "canlı Kur'an" demekti. O zamanın insanları, Kur'an'ın bu fonksiyonunu, Peygamber'in şahsında işletiyorlardı. Ama o göçüp-gidince Kur'an'dan pratik olarak yararlanma imkânı büyük ölçüde yitirildi. Oysa Kur'an'ı işlevsel konuma getirmek gerekiyordu. Bu da -dinî olmanın yanında- resmî işler kategorisinde sayılırdı. Nasıl ki Hz. Muhammed, kendisi adına değil (çünkü onun buna ihtiyacı yoktu) ama ümmeti için sözlü vahiy yazılı metne dönüştürdü; bunun ardından -aynı şekilde bir adım daha ileri gidilerek- onun en büyük mucizesi ve ümmete mâl olan yegâne mirası durumundaki bu "vahiy kayıtları"nı derleyip-toplamak ve isteyenlerin kullanımına arz etmek de bir "devlet ve millet işi" olmalıydı. Dolayısıyla Hz. Ebûbekr veya bir başkası, halifelik görevleri arasında bunu mutlaka yerine getirmeliydi. Bu itibarla Kur'an üzerinde yapılan çalışmalar olağanüstü şeyler değil, bilakis yapılması gereken işlemlerdi. Bunun âcilen eylem plânına alınması, Ömer tarafından değil, bir başkası tarafından da teklif edilebilirdi. Hatta bu, bir öneriye mahal bırakılmadan da gerçekleş(tiril)ebilirdi. Dahası, bunun yapılması için illâ bir gerekçe aramaya da lüzûm yoktu. Açıkçası bu, şartların gereği olarak ifâ edilmeliydi ve edildi.

⁷⁴ TABERÎ, *Tarih*, III/296-297; İbnü'l-ESİR, *Tarih*, II/363-365.

⁷⁵ İbnü'l-ESİR, *Tarih*, II/366-367.

⁷⁶ gös.yer.

⁷⁷ ay.e., II/366.

⁷⁸ "Peygamber'in vahiylerin yazılışı konusunda azami itinayı gösterdiği her türlü kuşkunun üzerindedir. Bu koşullar karşısında bu derecede çok hâfızın vefatı (ki, olmuşsa dahi), vahiylerin kaybolacağı endişesine yol açmamalıydı." (NÖLDEKE, *K. Tarihi*, s. 28.)

⁷⁹ "İlk derlemeye, Yemâme Savaşı'nda şehid düşen hafızların dikkate alınmasıyla girildiği pek tarihsel görünmüyor. Aynı bir sebep aramak gereksizdi. Hz. Muhammed'in vefatından sonra, onun İslâm Cemaati'ne bıraktığı vahiyleri, kağıda geçirerek 'insanlığın istifadesine sunma' düşüncesi yeter bir neden sayılabilir(di)." (NÖLDEKE, *age*, s. 30.)

b) Hz. Ömer'in -öteden beri zikredilen kuşkularına ve ileri sürdüğü söylen(il)en argümanlarına katılmamakla yahut bunları ana sebepler olarak görmemekle birlikte- Hz. Ebûbekr'e; "vahiy dökümanlarını bir araya getirme/toplama (cem'), yeniden yazma (istinsâhen te'lif), sûreleri sıraya koyma/dizme (terfîp) ve bunları bir kitap haline sokma (mushaf oluşturma)" biçiminde bir teklif yaptığında şüphe yok gibi gözüküyor.

c) Ebûbekr, Ömer'in önerisini kabul ederek bu iş için bir görevlendirme yapma yoluna gitti... Bunu en iyi şekilde deruhte ede(bile)cek insan olarak da Zeyd b. Sâbit'i münâsîp gördü⁸⁰ ve ona, bu işi yerine getirmesi için 'emir' verdi⁸¹.

d) Zeyd de önce tereddüt geçirdi; ancak bu işe akılı yatınca hemen çalışmaya başladı⁸². -Önceki kısımlarda anlatılanlarla birlikte düşünülürken- tüm veriler, Kur'an'ın yeni bir örneğinin yazılması (aslından kopya edilmesi) için gereksinim duyulan malzemenin bulunduğu yegâne adres (mekân) olarak Resûlullah'ın evini gösteriyordu⁸³. Bu itibarla Zeyd, kendisine lazım olan vahiy kayıtlarını, ötede-beride ve başka başka kimselerde aramak yerine -bu işaret doğrultusunda- derhal Hz. Peygamber'in "Kur'an Arşivi"ni anımsatan evine yönelmiş; gerekli dökümanları buradan temin ettiği için de farklı arayışlara girmemişti⁸⁴. Zira asıl menbâ, adetâ bir "Kur'an hazinesi"ni andıran Peygamber'in evidir. Bundan dolayı Zeyd, Kur'an'ın tamamına yakınına oradan temin etmiştir⁸⁵.

e) Zeyd, bu vahiy kayıtlarını önce sûre sûre bir sıraya koydu. Âyetler -evvelce belirtildiği üzere- "tevkîfî" olarak dizilmişti. Sûreler içinse böyle bir durum sözkonusu olmadığından dağınık vaziyetteydi. O nedenle sûrelerin Kur'an'daki sıralanışı, istiâreler neticesinde varılan uzlaşma (ashâbın ileri gelenlerinin *icmâ'* ve

⁸⁰ Ebûbekr Zeyd'i tercih ediş sebeplerini sıralarken, onun dört özelliğine dikkat çekiyor: "Sen gençsin, akıllısın, hiçbir töhmet altında bulunmuyorsun ve Resûlullah'ın husûsî kâtibi idin." (BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/120, 66. k/3. b., hd. no: 4986.) Zerkânî de Zeyd için şu kaydı düşüyor: "akıllı-zeki, genç, güvenilir, vahiy kâtibi ve son celsede bulunmuş biri." (*Menâhil*, I/243; ayrıca krş. KATTÂN, *Mebâhis*, s. 125.)

⁸¹ Ancak yine de bazı araştırmacı-yazarlar, Kur'an'ın Hz. Ebûbekr devrindeki cem'i ile Hz. Osman devrindeki cem'inin birbirine karıştırmakta ve son cem' olayında teşekkül ettirilen "teksir komisyonu"nun üyelerini bir önceki "terfîp hadise"sinde de aktif rol almışlar gibi göstermektedirler. Oysa ki, ittifak derecesinde ağırlık kazanan görüşe göre, I. halifenin girişimi, bir hey'et marifetiyle değil, sadece bir kişi(nin) eliyle hayata geçirilmiştir; ama Zeyd'in çalışmalarına şu veya bu şekilde katkıda bulunanlar olmuştur muhakkak. Bu da gözardı edilmeyecek bir durumdur. (Bu açıklamayı; 80, 82 ve 108-109 no'lu dipnotlar ile bunların ait oldukları ana metinle birlikte değerlendirelimiz.)

⁸² Ömer Nasuhi BİLMEN, "Zeyd İbn-i Sâbit başta olmak üzere ... pek mümtaz Ashâb-ı Kirâm'dan" (17) on yedi kişinin ismini vererek "bir encümen teşkil edildi" (*Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin*, I/22, İstanbul 1973) dese de, yapılan tahkiklerde böyle bir bilgi notuna rastlanmadığı gibi, tek kişinin isminden başka kimsenin zikredildiği görülmedi. Nitekim bu olayın anlatıldığı rivâyette Zeyd, sırf kendisinden tekil olarak bahsederek; "Kur'an'ı toplamak için araştırmada bulundum" te'yidini yapmaktadır. (BUHÂRÎ, *gös.yer.*) Başka kaynaklarda ise, buna ek bir şerh getirilmemiştir (ASKALÂNÎ, *F. Bâri*, XI/17; AYNÎ, *Umdé*, XX/16-17).

⁸³ ZERKEŞÎ, Muhâsibî'nin *Fehmü's-Sünen*'inden şu nakilde bulunuyor: "Ebûbekr sadece onun (Kur'an'ın) bir yerden başka bir yere aktarılması (istinsâh edilmesi) ve bir yerde (kitapta) toplanması direktifini verdi. Çünkü o, zaten Kur'an evrâkı konumundaki malzemelerde kayıtlıydı ve onlar da Resûlullah'ın evinde -dağınık vaziyette- bulundu. Onları birisi -muhtemelen vazifeyi üstlenen Zeyd- topladı ve -hiçbir şey kaybolmasın diye de- bir iple bağladı." (*Burhân*, I/332.)

⁸⁴ Anlatılanlara istinâden; Zeyd'in veya Ömer'in, hem de Ebûbekr'in emriyle Mescid'in önüne oturarak/kapısında durarak gelenden-geçenden âyet-sûre istemeleri ve bunları iki şahitle kabul etmeleri gibi son derece basit ve o kadar da Kur'an'ın esasına gölge düşüren haberleri kabul etmek mümkün değildir. Ancak iki delilin, "hıfz ve kitâbet" olması; yani ilgili Kur'an pasajının birilerinin ezberinde bulunması ve bir evrakta kaydının var olması akla-mantığa uygun geliyor. (ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/252; SALİH, *Mebâhis*, s. 76.)

⁸⁵ Çünkü "Hz. Muhammed (S.A.V.)'in vefat ettiği sene, kâtiplerin kaydettiği tüm vahiyler Peygamber'in hanımı ve ilk halife Ebû Bekr'in kızı Âişe'nin evinde toplanarak muhafaza edil(miş)di." [İsmail Râci el-FÂRUKÎ-Luis Lâmia el-FÂRUKÎ, *İslâm Kültür Atlası* (çev. Mustafa Okan KIBAROĞLU-Zerrin KIBAROĞLU), s.117, İstanbul 1999.]

ictihâdî) ile düzenlendi ve son şeklini aldı. Böylece sûrelerin dizilimi/kompozisyonu, Kur'an'ın bütünü'nün kendi iç felsefesine göre itibârî bir durum arz etmektedir.⁸⁶

f) Daha sonra Zeyd, bunları tek malzemeye geçirdi (istinsâh etti)⁸⁷ ki, halledilmesi gereken en önemli mes'ele buydu. Çünkü vahiy bildirileri -geride zikredildiği üzere- çok çeşitli maddeler üzerine kaydedilmişti⁸⁸. Kur'an'ın kullanışlı (pratik) bir hâle getirilmesi için bunların "yalnız bir yazı malzemesi"ne indirgenmesi elzemdi ve bu iş başarıyla yapıldı⁸⁹.

g) Kur'an'ın bir maddeden imâl edilmiş tek malzemeye aktarılması işi, Hz. Muhammed'in vefâtından altı ay sonra, Yemâme dönüşünün hemen akabinde (h. 12) başlamış olup, takriben bir sene zarfında bitirilmişti (h. 13)⁹⁰. Yeni baştan kaleme alınan vahiy evrâkı iki kapak (deffeteyn) arasına konuldu ve iple bağlandı (ciltlendi)⁹¹.

h) Ve buna bir ad arandı. Öne sürülen isimler arasından Abdullah İbn-i Mes'ûd (v.h. 32)'unki benimsendi de; yenilenen bu müstenseh, mürettep ve mücellled Kur'an'a artık "*Mushaf*" den(il)meye başlandı⁹².

ı) Böylece görevini -büyük bir gayret ve hassâsiyetle- sona erdiren Zeyd, bu Mushaf'ı Halife'ye teslim etti⁹³.

j) Bu Mushaf, birinci halife Ebûbekr'in vefâtına değin kendisinde kaldı.

k) Hz. Ömer onun yerine ikinci halife seçilince, bu sefer Mushaf buna intikâl etti⁹⁴.

⁸⁶ "Kur'an'ın sûreleri Nebî (S.A.V.) devrinde tertip edilmemişti (SUYÛTÎ, *İtkân*, I/181). Bu itibarla "âyetlerin tertibinin 'tevkîfî' olduğunda şüphe yoktur" (ay.e., I/189). "Ama sûrelerin tertibine gelince, onların da tevkîfî olduğunu söyleyenler var ise de, ulemânın çoğunluğuna göre, sûrelerin Kur'an'daki yerlerinin belirlenmesi ve dizilmesi sahabenin görüşüne dayanmaktadır; yani '*ictihâdî*'dir" ki, biz de bu kanaati paylaşıyoruz. (Bu konuda Kur'an bilgilerininin bakış açıları ve gerekçeleri hk. bk. ay.e., I/194 vd.)

⁸⁷ Lâkin ASKALÂNÎ, Ebû Âliye tarihıyla şöyle bir anekdot aktarır: "Kur'an'ı bir nesne üzerine toplama işinde Übeyy b. Ka'b imlâ (dikte) ettirmiştir." (F. *Bârî*, X/19.)

⁸⁸ "Âyetler yalnız dağınık ve düzensiz değil, eh az yarım düzine değişik madde üzerine yazılmıştı" (NÖLDEKE, K. *Tarihî*, s. 31).

⁸⁹ Kur'an pasajlarının Zeyd b. Sâbit mârifetiyle yeniden yazılması (istinsâhî) hususunda tek malzeme üzerinde yoğunlaşıyor ve genellikle bu çoğul kalıbıyla kullanılır: "*Suhuf*." (BUHÂRÎ, *gös.yer.*; AYNÎ, *age*, XX/17.) Bilindiği üzere suhuf, 'sahife'nin cem'idir. Ancak o zamanın koşullarında neden yapıldığı açıkça bilinmemektedir. ASKALÂNÎ de, "*varak*"ta toplandı diyor ve bunun ne olduğu üzerinde durmuyor (F. *Bârî*, X/19). HİNDÎ ve SUYÛTÎ'nin alıntılıdığı bir rivâyette ise, "Kur'an'ın '*karâtîs*' ('kirtâs'ın çoğulu ki, üzerine yazı yazmaya elverişli bir maddedir) e kaydedildiği/geçirildiği" belirtilmektedir (K. *Ummâl*, I/611; *İtkân*, I/186).

⁹⁰ SALİH, *Mebâhis*, s. 77.

Aslında ana kaynaklarda bu işin ne kadar sürede bitirildiği yönünde bir netlik yok. Fakat biz biliyoruz ki, Mushaf'ın ilk oluşum hareketi, Yemâme Harb'i'nin hemen ertesinde (h. 12) başlamış ve birinci halife Ebûbekr'in vefâtı öncesinde (h. 13) bitirilmiştir. Bu da bir yıllık bir zamana tekâbüll etmektedir.

Esâsen bu, Kur'an gibi bir kitap için uzun bir süre sayılmaz. Eğer ortada (muayyen bir mekanda) Kur'an diye bir şey olmasaydı; Ömer, Zeyd ve diğerleri -bazı rivâyetlere nazaran- halka anons ederek, mescidin kapısında oturup gelenden-geçenden vahiy dökümanı isteyerek ve bunları ancak iki şahitle kabul ederek Kur'an'ın tümünü bu kadarlık kısa zamanda toplamaları, bunları bir sıraya dizmeleri ve baştan sona temize çekmeleri aklın mümkün değildir. Mantiken bir kıyas yapmak gerekirse, bizler bilgi fişleri/notları henüz hazırlanmamış bir kitabı/tezi -teknolojinin bugün bize sunduğu avantajları da kullanarak- ne kadar sürede bitirebiliriz ki; o ilkel koşullarda, o insanlar -şayet ortada vahiy kayıtları yoksa- bir sene gibi bir zamanda bu işi hitama erdirsinler?! Doğrusu bu, defterinde kafa yormaya değer bir husustur.

⁹¹ ZERKEŞÎ, hem "iki dış kapak (*deffeteyn*)", hem de "iki koruyucu levha (*levhayn*)" tâbirlerini aynı anda kullanmaktadır (*Burhan*, I/330, 333).

⁹² SUYÛTÎ, *İtkân*, I/184. Ayrıca bu Mushaf'ın belli-başı özellikleri için bkz. ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/253-254.

⁹³ BUHÂRÎ, *gös.yer.*

⁹⁴ ay.yer.

Ebûbekr, ölüm hastalığı sırasında -kendisinin ardından halife olmasını istediği- Ömer'e bu Mushaf'ı -mukaddes bir emânet gibi- teslim etti. Buradan da açıkça anlaşılıyor ki; bu özel bir iş değil, devlet ve millete ait resmî bir işti. Artık bu Mushaf, kamuya mâl olduğu için şahısların mülkiyetine tevdi edilmiyor, yönetim erkini elinde bulunduran kişi (halife)ye devrediliyordu. Bir başka ifadeyle; Mushaf, bunu vücûda getiren Zeyd'e veya Peygamber'in ehl-i beytinden olan bir şahsa yahut halifenin yakınlarından birine değil de, idârenin baş sorumlusuna veriliyordu.

Ayrıca, genellikle "suhuf" diye anılan- bu "*Ana Mushaf*"ın âkîbeti hk. bkz. 112 no'lu dipnot.

Özetle, bu cem' ve tertip kapsamında şu üç iş yapılmıştır:

- Hz. Muhammed'in hâne/hücre-i saâdetlerinde karışık halde hazır bulunan vahiy dökümanlarını oradan almak.
- Düzensiz durumdaki sûreleri, ashâbın ictihad ve icmâ'î ile belirlenen sıraya göre dizmek.
- Çok değişik (hetorejen) maddelere kaydedilmiş Kur'an pasajlarını, tek (homojen) malzemeye yeniden yazarak aktarmak.

Neticede -bu konuda egemen olan- şu hükme varılabilir:

İlk derlemenin entellektüel önderi/fikir babası Hz. Ömer, emir sahibi/icrâ'nın başı Hz. Ebûbekr ve teknik yöneticisi/uygulayıcısı da Zeyd'dir⁹⁵.

Nihâyet, bu edisyonun en büyük onuru Hz. Ömer'e aittir denilebilir. Çünkü -başta halife olmak üzere- bu kadar insanı bu tür bir düşünceye sevk eden, atağa kaldıran ve bu işin yapılıp-edilmesini sağlayan muharrik güç, hiç şüphesiz odur.

C- Hz. Osman Devri

Üçüncü halife Hz. Osman (v. 35/656) devri (23, 24/644-35/656)ndeki Mushaf'ın cem'inden bahsederken, iki işlemden söz etmek çok doğru bir tesbit olsa gerektir:

- Farklı kıraatlerin tek kıraate indirgenmesi (*te'lifü'l-kırâât*); ve
- Bir tane olan Mushaf'tan birkaç adet daha çoğaltılması (*teksîru'l-Kur'an*)⁹⁶.

Hz. Osman'ı bu teşebbüse sevk eden hadise olarak -tıpkı Hz. Ebûbekr devrindeki cem' olayının benzeri bir yaklaşımla- yine bir savaş gerekçe gösterilmiştir.

Bu yönde oluşan yaygın kanaat, Enes b. Mâlik (v.h. 93)'ten nakledilen şu habere dayanmaktadır:

"İslâm orduları Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethi için sefere çıktılar⁹⁷. Savaşa katılan Şam ve Irak askerleri arasında kıraat ihtilaflarından kaynaklanan şiddetli tartışmalar meydana geldi. Kur'an'ın farklı biçimlerde okunması ekseninde iki grup arasında başgösteren ve hayli yüksek dozda seyreden bu anlaşmazlıklar, komutan Huzeyfe b. el-Yemân (v.h. 36)'ı oldukça rahatsız etti de; olup-bitenleri sefer dönüşü -hiç vakit kaybetmeksizin- halife Osman'a anlattı ve kendisinden ayrılıkların önüne geçmek için derhal ölüm almasını istedi⁹⁸."

Bilindiği gibi, Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında (13/634-23/644) fetih hareketleri belli bir ivme kazanmış ve bu ilerleyiş Hz. Osman devrinde had safhaya ulaşmıştı. Coğrafi sınırların genişlemesi ve nüfus yapısının -çok fazlaşarak- karmaşık hâle gelmesi, beraberinde birtakım sorunlara yol açmıştı.

Özellikle gayr-i arap unsurların, İslâm toplumuna katılması, hilâfet makamına; dolayısıyla müslümanlara ek bir görev daha yüklemişti. Bu da yeni dindaşlara Kur'an-ı Kerim'i öğretmekti. Bu hizmet bir şekilde yerine getiriliyordu ama bazı problemleri de peşinden sürüklüyordu.

⁹⁵ NÖLDEKE, K. *Tarihi*, s. 22.

⁹⁶ CERRAHOĞLU, T. *Usûlü*, s. 72.

⁹⁷ Hicri 24. yıl hadiseleri arasında yer alan Azerbaycan ve Ermeniyeye gazvelerinin tarihsel arkaplanı, gelişim seyri ve sonuçları hk. geniş bilgi için bkz. TABERİ, *Tarih*, IV/246-249; İbnü'l-ESİR, *Tarih*, III/83-86.

⁹⁸ BUHÂRİ, *Sahih*, VI/120-121, 66. k/3. b., hd. no: 4987.

Kur'an'ın, Arapça'nın değişik lehçeleriyle okunması düzleminde cereyan eden çekişmeler yeni değildi. Belki yeni olan, yukarıda genel hatlarıyla hikâye edilen savaşlarda -ki bunlar, doğru kabul edilme varsayımıyla söylenmektedir- bunlara henüz vâkıf olunması ve harâret derecesinin yeni fark edilmesidir.

Nitekim bu durumu orta yere döken daha inandırıcı bir rivâyet, İbn-i Ebî Dâvûd'un *Mesâhif*'inde yer almaktadır. Ebî Kılâbe yoluyla orada şöyle denilmektedir:

"Osman'ın hilâfeti döneminde Kur'an öğreticilerinden biri, bir adamın (ünlü bir kârinin), diğeri de başka birinin kıraatini (Kur'an okuma tarzını) öğretmeye başladı. Öyle ki, öğrenci çocuklar bunları aynen alıp-benimsiyorlar ve aralarında ihtilâfa düşüyorlardı. Bu anlaşmazlık hocalarına ulaştınca, iş, birbirlerini küfür/inkâr ile suçlamaya kadar vardı. Tabî bu haberlerin Osman'ın kulağına gitmesi üzerine o, böylesi bir talebe topluluğuna hitâben şunları söyledi: -'Siz benim yanımda/yakınımda iken Kur'an'ın okunuşu hakkında tartışyorsunuz. Sanıyorum diğer şehirlerde bulunanların ihtilâfları bundan daha şiddetlidir.⁹⁹"

Bunu aktaran kişi diyor ki: "-Allah bilir- Huzeyfe önceden ona başka yörelerin halkı arasında süregelen münakaşaları bildirmiş, o da onları araştırmıştı¹⁰⁰."

Hangi gelişme ile, neden ve nasıl açığa çıkarsa çıksın; ortada gizlenemeyecek boyutlara varan bir hakikat vardı. O da, İslâm toplumunun; artık Kur'an'ı tek sitede değil, bilakis birden fazla kıraat üzere okumaya çoktan başlamış ve bunları, -diğer okuma tarzlarını uygulayanları içlerine sindiremeyecek ve töhmet altında bırakacak derecede- benimsemiş olmasıdır. Yani müslüman cemaat, bundan böyle Kur'an'ın kıraati hususunda -çağdaş deyimle- tek sesliliği bırakıp çok sesliliğe yönelmışti. Bu da çok doğal ve normal karşılanması icabeden bir gelişmedir.

Zira daha önceleri sahâbenin meşhur hâfız-kurrâları, İslâm Devleti'ne yeni katılan bazı yerleşim merkezlerine gitmiş (veya resmî idare tarafından gönderilmiş)ler ve ora(lar) ahalisine meccânen veya vazifeleri kapsamında olmak üzere kendi ağız yapılarına (şive) ve Kur'an birikimlerine (ezberine aldığı ya da şahsî mushafına kaydettiği miktar ve şekle) göre Kıraat tedrisâtı yaptırmışlardı¹⁰¹.

Bunlar arasında en çok zikri geçenlerden Übeyy b. Ka'b (v.h. 30) Şamlılar'a, Abdullah İbn-i Mes'ûd (v.h. 34) Iraklılar'a¹⁰², Ebû Mûsâ el-Eş'arî (v.h. 44) Basralılar'a¹⁰³ ve Mikdâd b. el-Esved (v.h. 33) de Hımslılar'a Kur'an öğretmişti¹⁰⁴.

Tabiatıyla adigeçen bu yöre halkları, mezkûr Kur'an üstadlarının kendi bilgi ve becerileri doğrultusundaki kıraat öğretilerini en doğru/sahih, ötekilerinin okuyuşlarını ise yanlış/sakim kabul ederek, belki de -aradaki nüansları- bilmeden şuursuzca birbirlerini karalamışlardır. Fazlasıyla katı tutumlu tavır takınıp ölçüyü kaçıran maksatlarını aşan davranışlarda da bulunmuş olabilirler.

⁹⁹ ASKALÂNÎ, *F. Bâri*, XI/22; HİNDÎ, *K. Ummâl*, I/616; ayrıca Osman'ın hilâbesinin değişik bir versiyonu için bkz. *ay.e.*, I/617.

¹⁰⁰ aynı eser ve yerler.

¹⁰¹ Sözelgeşi, *Kenzu'l-Ummâl*'de şu kayıt geçmektedir: "Hz. Ömer Kur'an okumayı öğretmek, Din bilgisi vermek (tefakküh) ve namaz kıldırmak (imâmet) amacıyla -Übeyy b. Ka'b hasta olduğu için, onun yerine- Ebu'd-Derdâ'yı Dimeşk'e, Muaz b. Cebel'i Filistin'e ve Ubâde b. Sâmî'ti Hıms'a (ki bu, sonradan Filistin'e döndü) gönderdi." (HİNDÎ, *age*, I/613-614; krş. ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/255.)

¹⁰² AYNI, *Umde*, XX/18; İbnü'l-ESİR Dimeşk ve Küfe Ehli'nin, ASKALÂNÎ ise Küfeli'lerin Abdullah b. Mes'ûd'dan kıraat aldıklarını bildiriyor. (*Tarih*, III/111-112; *F. Bâri*, XI/22.)

¹⁰³ İbnü'l-ESİR, *gös.yer.*; ASKALÂNÎ, *gös.yer.*

¹⁰⁴ İbnü'l-ESİR, *ay.yer.*

Ne var ki Hz. Osman, -bir şekilde- bundan haberdâr oldu ve -hiç olmazsa- münâzaralar çatışmaya dönüşmeden soruna el koydu. Bundan sonraki gelişmeler ise şöyle cereyan etmişti(r):

a) Halife, Kur'an'ı değişik hocalardan ta'lim etmek yüzünden ortaya çıkan kıraat farklılıklarının neredeyse büyük bir fitne-fesâda yol açmasının önüne geçmek için yegane çare olarak "Kur'an'ı tek hat üzerinde toplama"yı uygun buldu. Bu karar çerçevesinde Kur'an, Kureyş'in konuşma dili (retoriği)ne göre yeniden yazılıp çoğaltılacaktı¹⁰⁵.

b) Bu projeyi hayata geçirmek için Osman, -o sırada (Hz. Ömer'in kızı ve Hz. Muhammed'in eşlerinden biri olan) Hz. Hafsa (v.h. 45)'da bulunan- Mushaf¹⁰⁶, ondan iste(t)di. Önce vermeme yanlısı olan Hafsa, sonra -Osman, kendisine onu tekrar îade edeceği garantisini verince- Mushaf'ı ona gönderdi¹⁰⁷.

c) Hz. Osman -ekserî kaynakların görüş birliği etmişçesine söylediğine göre- dört kişiden müteşekkil bir "kıraatleri te'lif ve mushafı teksir komisyonu" kurdu¹⁰⁸.

d) Üçüncü halife, bu son cem' işlemini yapacak ekibin elemanları olan Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. ez-Zübeyr (v.h. 73), Saïd b. el-Âs (v.h. 57, 8, 9) ve Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm (v.h. 43)¹⁰⁹a; Kureyş lehçesini esas alarak eldeki mushaftan birkaç nüsha çoğaltmaları talimatını verdi. Bu kişiler de, -Osman'ın emrine uyarak- Hafsa'dan getir(t)ilen Mushaf'ın -saptanan ilkeler¹¹⁰ doğrultusunda- birkaç tane kopyasını çıkarttılar¹¹¹. İş bitiminde¹¹² ise, Hafsa'dan alınan Mushaf tekrar kendisine geri verildi¹¹³.

¹⁰⁵ ZERKEŞİ, *Burhân*, I/332.

¹⁰⁶ Ebübekr'in vücûda getir(t)diği Mushaf, onun halifeliği süresince onda kaldı. Birinci halife, ölüm hastalığı anında, kendisinden sonra halife olması için önerdiği Ömer'e bu mushafı teslim etti. İkinci halife ise, -selefi gibi yapmayıp- kendisinin yerine geçecek kişiyi belirlemek üzere altı kişiden oluşan bir seçim hey'eti tâyin edince; Mushaf, -üçüncü halifenin kim olacağı belli olmadığından, tabii şartlar altında- Ömer'in kızında -emâneten- kaldı (İbnü'l-ESİR, *age*, III/112). Yani; 'ana Mushaf'ın Hafsa'ya intikâl ediş nedeni, Osman'ı hilâfete geçiren şûrâ'nın Ömer'in vefâtından sonra toplanmış ve karar vermiş olmasıdır (SALİH, *Mebâhis*, s. 77).

¹⁰⁷ BUHÂRİ, *Sahih*, VI/120-121, 66. k./3. b., hd. no: 4987.

¹⁰⁸ Okuyuşları birleştirme ve Mushaf nüshalarını çoğaltma işini üstlenen çalışma ekibinin üyelerini 12 (on iki) kişiye kadar çıkarırlar var ki, bunlardan 9 (dokuz) tanesinin adının bilindiği ifâde ediliyor. Übeyy b. Ka'b da bunlardan biridir. Ancak bu görüşte bir ittifak sözkonusu değildir. (ASKALÂNİ, *age*, X/22; ZERKÂNİ, *age*, I/257.)

¹⁰⁹ BUHÂRİ, *gös.yer.*

Yukarıda adigeçen şahıslardan Zeyd yazısı güzel olduğu ve ana mushafı ilk defa kendisi kaleme aldığı için, Saïd de Arapça konuşması fasih olduğundan tercihe şâyân bulunmuştu(r) (ASKALÂNİ, *age*, X/23; HİNDİ, *K. Ummâl*, I/617).

Sözkonusu çalışma grubunun elemanlarından Zeyd'in hâricindeki üçü Kureyş Kabilesi mensubu idi (ZERKÂNİ, *gös.yer.*)

¹¹⁰ Mushafın yazılması/çoğaltılması konusunda Osman'ın koyduğu kurallar (ki, bunların en önemlisi; "aranıza herhangi bir tereddüt hâsıl olduğunda, Kureyş lisanını gözetin!"dir) hk. bkz. ZERKÂNİ, *Menâhil*, I/257-260.

¹¹¹ "İşte bugün elimizde bulunan Kur'an metni Hz. Osman'ın tertip ettirdiği bu nüsha(lar)dır." Dolayısıyla, "Toplanma" diye adlandırılan bu çalışmanın nihai sonucu, şu anda elimizde bulunan Kur'an'dır." [William Montgomery WATT, *Modern Dünyada İslâm Vahyi* (çev. Mehmed S. AYDIN), s. 42-43, Ankara 1982.]

"Bugünkü Kur'an'lar 'Resmü'l-Mesâhif' veya 'Resm-i Osmanî'yi esas alır" (ZERZUR, *U. Kur'an*, s. 99).

¹¹² Bu faaliyete H. 24'ün sonu veya 25'in başında girildi. Ancak ne vakit ya da ne kadar sürede bitirildiği hk. bir belirginlik yoktur (ZERKÂNİ, *age*, I/257).

¹¹³ BUHÂRİ, *ay.yer.*

Hz. Ebübekr'in cem' et(tir)diği ve Hz. Osman tarafından Hafsa'ya tevdi edilen bu Mushaf'ın âkibeti hk. özelle şunlar söylenebilir:

Üçüncü halife Osman, -söz verdiği gibi- birkaç mushaf kopya et(tir)dikten sonra, 'İmam Mushaf'ı tekrar Hafsa'ya gönderdi. Ta ki, Mervan b. el-Hakem (v.h. 64, 65) Medine'ye vali olur (valilik dönemi: h. 45-47); işte o zaman Mervan, Hafsa'ya haber salar ve mushafı iste(tir). Fakat o, bunu vermez; ölüncüye dek de onun yanında kalır. Hafsa'nın vefatı ve defni akabinde Mervan (ki, bu sefer meramına ulaşır;) mushafı onun

e) Önceden temas edildiği üzere; sahâbeden bazı kimseler, Hz. Muhammed devrinde, bir yandan ona vahiy kâtipliği yaparken, diğer yandan kendileri için - hacimleri birbirlerine göre oldukça farklı- suhuf ediniyorlardı¹¹⁴. Halife hem bunların, hem de bilâhare bunlardan istinsah edilen ve elden ele dolaşan irili-ufaklı vahiy evrâkının imhâ edilmesini veya yakılmasını emretti¹¹⁵.

f) Ancak ahâlinin, hele de yeni müslüman olanların Kur'an'ı öğrenme ihtiyacını karşılamak için halife, başkent dışındaki bazı yerleşim merkezlerine teksir ettirdiği Kur'an'lardan birer adet gönderdi. Yaygın ve ağırlık kazanan görüşe göre bunlar; Kûfe, Basra, Şam'a ulaştırıldı; bir tanesi de "Resmî Mushaf" sıfatıyla Medine'de alıkonuldu¹¹⁶.

g) Hz. Osman bununla da yetinmedi ve muhtelif bölgelere gönderdiği mushaflarla birlikte, üzerinde ittifak edilen ve bir nevî resmîyet kazanan kıraati (okuma şeklini) o yöre sâkinlerine öğretmek için oralara birer hâfız-kârî (Kur'an öğreticisi) tâyin etti. Bu bağlamda Zeyd b. Sâbit'in Medine'de kalmasını uygun bulan Osman, Abdullah b. es-Sâib'in Mekke'ye, el-Muğîre b. Ebî Şihâb'ın Şam'a, Ebû Abdırrahman es-Sülemî'nin Kûfe'ye ve Âmir b. el-Kays'ın da Basra'ya gitmesini emretti¹¹⁷.

Bu kişiler, halifenin -üçüncü ve son cem' müvâcehesinde- yazılımda (mushaflarda) teke indirdiği kıraatleri, bundan böyle okuyuşta (fiiliyatta) da birleştirme görevini üstlendiler. Böylelikle onlar, şimdiye dek birer münâzara ve münâkaşa (daha ileri boyutta fitne-fesâd) unsuru imiş gibi algılanan kıraatleri, bu görünümünden kurtarma; dolayısıyla müslüman teb'ayı bir kıraatte uzlaştırma misyonunu yüklenmiş oldular.

evinden aldırır ve -kendince bir takım bahanelerle- onu yakıp yok eder. (ASKALÂNÎ, *F. Bâri*, X/24; HİNDÎ, *K. Ummâl*, I/611-612; krş. NÖLDEKE, *K. Tarihi*, s. 136 ve oradaki 429 no'lu dipnot.)

¹¹⁴ Yazma görevi verilen ashabta küçük-büyük Kur'an notları bulunurdu (NÖLDEKE, *K. Tarihi*, s. 6).

Asr-ı Saâdet'te Kur'an'ı cem' eden sahâbîlerin sayıları ve isimleri hk. ihtilaf vardır. Bunların 4-7 arasında, hatta daha fazla olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Bu konuda en çok temâyüz edenlerin kimlikleri hk. bkz. 48 no'lu dipnot.

Şöhret bakımından Übeyy ve İbn Mes'ûd'un mushaflarını Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Mikdad b. el-Esved'in mushafını takip ediyordu (SALİH, *Mebâhis*, s. 81 ve oradaki 2 no'lu dipnot). Özel mushafın üç yönden farklılık arz ediyordu: Sürelerin tertibi, tefsir ve şerh ilâveleri (ziyâde ve noksanlar) ve lehçelerin tabiatı (değişik şivelerin varlığı). (ZERZÜR, *U. Kur'an*, s. 90-91.)

¹¹⁵ Bu durum sadece hilâfet merkezi Medine için değil, öteki bölgeler için de geçerlidir ki; Osman, oraların valilerine gönderdiği talimâtla bunun yerine getirilmesini istemiştir (ASKALÂNÎ, *age*, X/25; AYNÎ, *age*, XX/18-19).

Bu işe önce şiddetle karşı çıkanlar oldu ama sonradan onlar da direnmekten vazgeçip halifenin emrine uydular. Hatta Osman'ın bu tasarrufunu keyfi bulup, bundan dolayı Hz. Ali'ye dert yananlar çıktı. Ne var ki, onun onlara verdiği cevap oldukça yapıcı ve ortalığı yatıştırıcı mâhiyeteydi: "Eğer halife ben olsaydım, onun yaptığını aynısını ben de yapardım." (İbn'ül-ESİR, *Tarih*, III/112.)

İlginç bir yorum da şöyledir: Gerçekte Osman, mushafların yakılmasını emretmemiş; ancak bunun gerekliliğini bildirmişti. Buna kimse karşı çıkmamış; fakat söylenti öyle yayılmıştı. Ali'nin tasvibi de bunun cabası olmuştu(r). (ZERKEŞİ, *Burhan*, I/334.)

¹¹⁶ Çoğaltılan mushafın ve gönderildikleri yerler hk. değişik fikirler ileri sürülmüştür. Dolayısıyla yukarıdakilere ek olarak şuralar da zikredilmektedir: Mekke, Yemen ve Bahreyn. (Ebû Amr Osman b. Saïd ed-DÂNÎ, *el-Muknî fi Resm-i Mesâhifi'l-Emsâr mea Kitâbi'n-Nukat*, s. 19, Kahire, trz.; krş. SUYÛTÎ, *Itkân*, I/189.) İsimlendirme noktasında şöyle bir ayrıma gidilmektedir: Umûmiyetle Ebûbekr döneminin ürünü olan mushafa "Suhuf", Osman mushafına da "Mushaf / Mesâhif" demek âdet olmuştur. Buna göre, 'Suhuf'la 'Mushaf' arasındaki nüansın ne olduğu hakkında bkz. ASKALÂNÎ, *F. Bâri*, X/22.

Ayrıca sözkonusu mushafın âkabeti hk. değerlendirmeler için de bkz. SALİH, *Mebâhis*, s. 87-89; ZENCÂNÎ, *T. Kur'an*, s. 67-68.

¹¹⁷ ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/402.

Ve esasında bunlar, bilâhare teşekkül edecek olan kıraat ekollerinin de temelini atmış oldular¹¹⁸.

Hülâsa; "Hz. Osman'ın Kur'an'ı cem'i" çerçevesinde başarıyla üstesinden gelinen dört önemli işten söz edilebilir:

- Hz. Ebûbekr devrinde türlü okuyuşlara yol açabilecek bir hatla kitaplaştırılan Kur'an/Mushaf, yalnız tek kıraate elverişli bir yazı çeşidiyle tekrar kaleme alınmıştır.

- Bu kritere uyularak birden fazla Kitap/Mushaf yazılmıştır.

- Çoğaltılan bu mushaf lar muhtelif şehirlere, hem de Kur'an üstadları eşliğinde gönderilmiştir.

- "Resm-i Osmanî" veya "Hatt-ı Osmânî" diye anılan bir yazı formatıyla oluşturulan ve adına "Osman'ın resmî mushaf ları" denilen¹¹⁹ Kur'an'ların dışındaki husûsî mushaf ların ve az ya da çok diğer vahiy kayıtlarının tümünün imhâ edilmesi sağlanmıştır.

Bütün bu atılımların faydası ise; kıraat ihtilaflarından doğan tefrikanın önüne geçmek ve bunun yakın gelecekteki muhtemel tehlikelerinden İslâm toplumunu uzaklaştırmak olmuştur.

Yukarıdan beri anlatılan (ve dahi burada yer verilmeyen) tüm bu beşerî tedbirlerin ötesinde ve öncesinde; Kur'an'ın bir de dâimî sûrette ve ilelebed lâhî koruma ve kollama altında olduğunu bilmek ve unutmamak lazım gelir ki, bu bağlamda özetle şunlar söylenebilir. Gerçi şimdi burada dile getirilecek şeyler ana konumuz olan "Kur'an'ın Cem'i" ile direkt bağlantılı değildir. Lâkin Kur'an'ın ilk etapta ikinci kuşak müslümanlara, sonra da bizlere kadar tevâtüren ve sâlimen ulaşmasında gözardı edilemeyecek derecede mühim rolü olduğuna inandığımız -belki de bundan önceki diğer semâvî kitaplar hakkında geçerli ve nasip olmayan- lâhî boyutu bir nebzecek olsun göstermek bakımından, bunların gündeme getirilmesi düşünülmüştür.

Allah Teâlâ yeryüzüne gönderdiği 'mukaddes Kitab'ını muhafaza etmeyi; "Şüphesiz o zikri (Kur'an'ı) Biz indirdik, Biz. O'nun koruyucusu da elbette Biz olacağız"¹²⁰ buyurarak bizzat Kendisi garanti altına almıştır.

Yine Cenâb-ı Hakk 'yüce Kitab'ını emânet ettiği Elçisi hakkında da benzer bir taahhütte bulunarak, onun -zahmet çekmeksiniz (İlâhî irâde ürünü=vehbî/ledünnî ilim olarak) ve bir daha unutmamacasına- Kur'an'ı ezberleyeceğini bildirmiştir:

"Gerçek hükümdar/hükümrân olan Allah çok yücedir. Onu sana vahyetme işi tamamlanmadan, Kur'an'ı okuma konusunda sakın acele etme; sen sadece, 'ey Rabbim, benim ilmimi artır!' diye niyazda bulun!"¹²¹

"(Ey Muhammed,) onu (vahyi) çabucak almak için dilini depreştirme! Onu (senin zihninde) toplamak ve okumak (sana okutturmak) kesinlikle Biz'e aittir. O halde Biz onu (sana) okuduğumuzda, onun okunuşuna uy! Peşinden onu açıklamak da Biz'e düşer"¹²².

¹¹⁸ Kıraatlerin ortaya çıkışı ve bunu hazırlayan sebepler, ayrı bir araştırma konusu olduğu için burada buraya girilmeyecek; -oldukça uzun ve o oranda da karmaşık olan- bu mevzû, bir başka çalışmada ele alınacaktır.

¹¹⁹ ZERKÂNİ, *Menâhil*, I/256.

¹²⁰ 15/Hicr, 9.

¹²¹ 20/Tâ-Hâ, 114.

¹²² 75/Kiyâme, 16-19.

"Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen de onu asla unutmayacaksın. Ancak Allah'ın (unutmanı) dilediği (olursa o) başka. Muhakkak ki O, açıkta olanı da, gizlilik içinde bulunanı da bilir. Biz seni en kolay şeye, seni zora sokmadan ulaştıracağız"¹²³.

Bütün bunlar gösteriyor ki; nâzil olan her âyet ve sûre Allah tarafından -kendisi özel bir çaba sarfetmeden- Hz. Muhammed'in zihnine ve kalbine çok sağlam bir şekilde yerleştiriliyordu.

Buna rağmen Hz. Muhammed -bir gayret mahsûlü (kesbî) olmaksızın -sahip olduğu bu Kur'an bilgilerinin, -bir anlamda vazifesi cümlesinden ve biz ümmetine bu yönde de örnek olmak üzere- çevresindeki yol arkadaşları (ashabı)na büyük bir azim ve kararlılıkla öğretiyordu ki; tamamen Kur'an'ın korunması hedefini güden bu eğitim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğünü bu çalışma vesilesiyle anahatlarıyla görmüş olduk.

IV. SONUÇ

"Cem" kelimesi, "Kur'an'ın yazılı metin halinde muhafazası" anlamına gelen bir kavramdır. Buna göre "câmi" de, onun yapıp-edeni olması hasebiyle; "Kur'an'ın tamamını veya -az ya da çok- bir kısmını, şu veya bu şekilde yazılı olarak elinde bulunduran ve bu evrâkı koruma altında tutan kişi" manasını taşıyan bir terimdir.

Cem' (ve câmi'), her ne kadar birtakim kimseler tarafından bazen (bu, çoğu kez de olabilir) başka sözcüklerle (örneğin; "haml/hâmil", özellikle de "hıfz/hâfız" ile) karıştırılmış, onların eş veya benzer anlamlısı sayılmış ve kullanılmış olsa dahi, o aslında Kur'an'ın kayıt altına alınmasıyla ilgili bir deyimdir.

Bu itibarla, "Kur'an'ın cem'i" denildiğinde, bundan; İslâm'ın bidâyetinde tedricen inen vahiyleri yazmak, yazılan ama dağınık vaziyette bulunan vahiyleri derlemek, bir araya getirilen vahiyleri -belli prensipler dâhilinde- sıraya koymak; nihayet, ortaya konan bu kompozisyon çerçevesinde tüm vahiy birikimlerini bir kitapta toplamak; yani orijinal ve klâsik ifadesiyle bu vahiy dökümanlarından bir "mushaf" oluşturmak murad edilmektedir.

Dolayısıyla, tarihte "Kur'an'ı cem' edenler" denildiğinde de, bundan; "belirtilen iş(ler)i özel veya tüzel, bireysel ya da kamusal yarar adına ve resmî yahut gayr-i resmî işlem kapsamında yapan şahıslar" kastedilmektedir.

Bu yaklaşım doğrultusunda Kur'an; Hz. Muhammed hayatta iken ve Hz. Ebûbeker ile Hz. Osman'ın mü'minlerin emirliğini üstlendikleri zamanlarda olmak üzere üç kez cem' ameliyesiyle karşı karşıya gelmiştir.

Sözü edilen üç toplamadan birincisinde, Kur'an, çok değişik malzemeye yazılmak sûretiyle yalnızca kayıt altına alınmakla yetinilmiş; ikincisinde, onun parçaları bir bütün haline getirilmiş ve tek yazı malzemesine geçirilerek -devrin koşullarına göre- kitaplaştırılmış; üçüncüsünde ise, birden çok okumaya elverişli durumdaki bu "ana mushaf"ın hattı, tek okuma biçimine müsait bir yazı stiline tekrar dizayn/resm edilmiş ve bundan birkaç adet çoğaltılarak çevre vilâyetlere gönderilmiştir. (Bilinen bir gerçektir ki; Arap Yarımadası'nın Hicaz Bölgesi'nde Kur'an'ın indiği dönemde en önde gelen ve çok saygın durumda bulunan konuşma dili, Kureyş Kabilesi'nin şivesi idi. Bunun ötesinde vahyin muhatabı ve alıcısı

¹²³ 87/A'â, 6-8.

konumundaki Hz. Peygamber de bu kabileye mensuptu ve günlük yaşamda o lisanı kullanıyordu. İşte tüm vahiy birikimi, bu lügate göre son şeklini almıştı.)

Bundan böyle Kur'an kıraati, bu mushaflar esas alınarak ve bunlarla birlikte o şehirlere muallim olarak görevlendirilen hâfız-kurrâ sahâbiler eşliğinde öğretilir olmuştur. Öyle ki; bu alanda, tâ o dönemlerde meydana getirilen rivâyet geleneği sayesinde Kur'an öğretiminde belli bir disiplin sağlandı ve kıraat ihtilafları bir ölçüde de olsa önlenmiş, en azından kıraatlerin sayısının daha fazla artması engellenmiş oldu.

Kur'an'ın ikinci ve üçüncü cem' hareketlerine tâbi tutulması, birtakım savaşların ertesinde vukû bulmuş olmasından dolayı, onların malûm hadiselerle dayandırılması sonucunu doğurmuş olsa bile; bu iddiâyı desteklemek, doğrusu pek mantıkî gözüküyor. Nitekim geleneğe hakim felsefe; Yemâme ve Azerbaycan-Ermeniyeye gazâlarının neticeleri, Kur'an hakkında bu tür kararların alınmasını ve uygulanmasını zarûrî kıldı dese de; bu görüşe katılmak mümkün değil... O takdirde bu fikir sahiplerine şu soru sorulmalıdır: Eğer bu gelişmeler olmasaydı, o girişimlere teşebbüs edilmeyecek miydi? Dolayısıyla Kur'an, yine o bilinen haliyle kalmaya devam mı edecekti? Açıkçası o, köşesinde öylece bekletilecek miydi? –Elbette ki hayır. Zira Kur'an, öncelikle İslâm toplumunun, sonra da tüm insanlığın istifâdesine sunulmalıydı ve bunun için de o, pratik olarak kullanıma hazır bir şekle büründürülmeliydi. Yoksa o, bu dünya hayatında -en azından şu ana değin olduğu kadar- gönderiliş gayesiyle örtüşür vaziyette kendisinden umulan ve beklenen düzeyde fonksiyon icrâ edemezdi; yahut kabul görme/inanılma ve içindekilere uyulma oranı bu derece yüksek olmazdı.

Tartışmayı büyütmemek ve uzatmamak adına, bir an için varsayalım ki; gerçekten sözkonusu olaylar, Kur'an'a yönelik bu çeşit tedbirlere başvurulmasına insanları zorladı. Ancak bu sefer de bunları, mezkûr atılımların tek başına yegane sebebi görmek de hatalı bir yaklaşım olur. O nedenle bu harpleri, Kur'an'ın cem'i, tertibi, teksiri ve irsâli için itici, harekete geçirici ve süreci hızlandırıcı bir vesile addetmek; ama bunun ötesinde asıl gerekçenin, Kur'an'ı ümmete ve topyekûn insanlığa arz ve mâl etmek olduğunu hatırdan çıkarmamak, daha doğru ve yerinde bir değerlendirme olur kanaatini taşıyoruz.

Ayrıca, yine son iki cem' işleminde, bu işe memur edilen Zeyd b. Sâbit ile ona yardımcı olmak amacıyla Ömer b. el-Hattâb'ın, Mescid'in önüne oturarak ilânla Kur'an'a ait bir şeyler topladıklarına dair haberleri de benimsemek olukça tehlikeli bir yaklaşımdır. Böyle bir şeyin varlığını farzetmek, Kur'an'ın mevsûkiyetine gölge düşürür ve bizi, savunamayacağımız bir mecrâyâ sürükler.

Kaldı ki, bu yöndeki nakiller kendi içinde de tutarsızdır: Önce Kur'an pasajlarının kabûlünde bazı şartlar ortaya koyuyorsunuz; ondan sonra da, adamına göre onların bazılarını alıp, bazılarını almayarak o kriterlere kendiniz uymuyorsunuz! İki-üç değil, sadece bir âyet için bile olsa, bu, Kur'an üzerindeki şüpheyi ortadan kaldırmaz! Değil mi ki, İncil'in vücûda getirilmesi noktasında Hzler haklı bir itiraza sahibiz. Peki, bunun karşılığında vâki olabilecek şu suâle nasıl bir cevap vermeyi düşünüyoruz acaba?:

“Sizin Kutsal Kitab'ınız da bizimki gibi sonradan derlenmiş, toplanmış ve yazılmış. O halde sizinkinin de bizimkinden bir farkı olmasa gerektir; ne dersiniz buna?”

Öneri: Geleneksel söylemi yansıtan ama bugünün dünyasında bizi oldukça güç ve gülünç duruma düşüren bu türden rivayetleri, ya kaynaklarımızdan ayıklayalım veya bundan böyle onları kullanırken hem hassas davranalım, hem de çalışmalarımızda biddî eleştiriye tabi tutalım. Çünkü mütevâtirliği/mevsûkiyeti; dolayısıyla sahihliği konusunda en ufak bir şüphe ârzası taşımayan İlahî Kelâm'a beşer sözü karıştırıldığı kuşkusunu uyandıran/çağrıştıran bu çeşit zayıf, hatta mevzû haberlerden şiddetle kaçınmak, herkes ve her kesimden evvel biz İlahiyat araştırmacıları üzerine düşen bir vazife olsa gerektir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm.

el-ASKALÂNÎ, Hâfız Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî* (tahkik: Abdülazîz b. Abdillâh b. BÂZ), Mukaddime+Tevcih+I-XV+Fehâris c., Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.

ÂSİM, Mütercim Ahmed, *Kâmûs Tercü'-emesi*, I-IV c., Matbaa-i Bahriyye, yer yok, 1305.

el-AYNÎ, Bedruddîn Ebû Muhammed b. Ahmed, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV c./12 k., Dâru'l-Fikr, yer ve tr. yok.

BAKTIR, Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi SUFFA ASHABI*, Cihan Yayınları, İstanbul 1984.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin*, I-II c., Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973-1974.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsrâîl, *Sahîhu'l-Buhârî* (tahkik: Abdülazîz b. Abdillâh b. BÂZ), I-VIII+Fehâris c./5 k., Dâru'l-Fikr, yer yok, 1991.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1985.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye (es-Sihâh)* (tahkik: Ahmed Abdülğafûr ATTÂR), Mukaddime+I-VI c., Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.

el-CEVZÎ, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebîbekr İbnü'l-Kayyim, *Zâdül-Meâd fi Hedyi Hayri'l-'İbâd* (tahkik, tahrîc ve ta'lîk: Şuayb el-ARNAUD–Abdülkadir el-ARNAUD), I-V+Fehâris c., Müessesetü'r-Risâle–Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye, Beyrut – Kuveyt 1992-1994.

ÇETİN, Abdurrahman, “Peygamberimizin Tilâveti”, *Nesil Dergisi*, y. IV, 39-40-41, s. 26-28, İstanbul 1979-1980.

ed-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Mukni' fi Resm-i Mesâhifi'l-Emsâr mea Kitâbi'n-Nukat* (tahkik: Muhammed es-Sâdık KAMHÂVÎ), Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1978.

Ebû DÂVÛD Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd* (dirâse ve tahkik: Kemâl Yûsuf el-HÛT), I-II+Fehâris c., Dâru'l-Cinân ve Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1988.

Ebû HATAB, Seyyid Ahmed Abdülvâhid, “Elfâzu'l-Kirâeh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm”, *Mecelletü Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, sy. 16, s. 125-192, Riyad 1996.

Ebû ŞEHBE, Muhammed b. Muhammed, *el-Medhat li-Dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992.

el-FÂRÛKÎ, İsmail Râci-el-FÂRÛKÎ, Lûis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası* (çev. Mustafa Okan KİBAROĞLU–Zerrin KİBAROĞLU), İnkılâb Yayınları, İstanbul 1999.

- GÜNER, Ahmed, "Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, c. IV, s. 153-226, Beyan Yayınları, İstanbul 1994.
- el-ĞAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (tahkik: Ebû Hafs Seyyid İBRAHİM), I-V c., Dâru'l-Hadis, Kahire 1994.
- HALİL b. AHMED, Ebû Abdîrahmân el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn* (tahkik: Mehdi el-MAHZÜMÎ-İbrahim es-SÂMİRÂÎ), I-VIII c., Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1988.
- HAMÎDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (çev. Salih TUĞ), I-II c., İrfan Yayınevi, İstanbul 1993.
- _____, *Kur'ânı Kerîm Tarihi* (çev. Salih TUĞ), M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- el-HİNDÎ, Ali b. Hüsâmüddîn b. Abdîmelik el-Müttekî, *Müntehab Kenzû'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, I-VI+2 Fehâris c., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1990.
- el-ISFEHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed Râğîb, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları (Ofset Baskı), İstanbul 1986.
- İbn FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cemü'l-Luğa* (tahkik: Zübeyr Abdülmühsin SULTAN), Beyrut 1986.
- İbn HİŞÂM, Ebû Muhammed Adümelik el-Muâfirî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye/Sîretü'bn-i Hişâm* (tahkik: Komisyon), I-V c., Dâru'l-Hadîs, Kahire 1996.
- İbn MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Yezîd el-Kaznevî, *Sünenü İbn-i Mâce* (tahkik ve ta'lîk: M. Fuad ABDÜLBÂKÎ), I-II c., Dâru'l-Hadîs, Kahire 1994.
- İbn MANZÛR, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, I-XV c., Dâru Sâdir, Beyrut 1994.
- İbn SELLÂM, Ebû Ubeyd el-Kasım el-Haravî, *Kitâbü Fedâilü'l-Kur'ân* (tahkik: Komisyon), Dâru'bn-i Kesîr, Dimişşk-Beyrut 1995.
- İbnü'l-ESİR, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XII+Fehâris c., Dâru'l-Fikr ve Dâru Sâdir, Beyrut 1979.
- KARAÇAM, İsmail, *Kur'an-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri -Mufasssal Tecvid-*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- el-KATTÂN, Menhâ', *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- el-KETTÂNÎ, Abdülhâyy, *Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye/et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I-II c., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, trz.
- KÖKSAL, M. Asım, *İslâm Tarihi/Hz. Muhammed ve İslâmiyet/Mekke Devri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1973.
- _____, *Medine Devri*, I-XI c., İrfan Yayınevi, İstanbul 1975.
- _____, "Dâru'l-Erkâm", *D.İ.A.*, c. VIII, s. 520-521, T.D.V. İSAM Yayınları, İstanbul 1993.
- el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekr b. el-Ferec el-Endelûsî, *el-Veciz fi Fedâilü'l-Kitâbi'l-Azîz* (tahkik: Alâüddin Ali b. RIDÂ), Dâru'l-Hadîs, yer ve tr. yok.
- LANE, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, I-VIII c., Librairie Du Liban, Beyrut 1980.
- el-Müncid fi'l-Lüğa ve'l-A'lâm*, Beyrut 1992.
- MÜSLİM, Ebû'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *Sahîhu Müslim*, (tahkik ve ta'lîk: Mûsâ Şâhin LÂŞİN-Ahmed Ömer HÂŞİM), I-V c., Müessesetü 'İzzüddîn, Beyrut 1987.
- en-NISÂBÜRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed el-HÂKİM, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (dirâse ve tahkik: Mustafa Abdülkâdir ATÂ), I-IV c., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- NÖLDEKE, Theodor, *Kur'an Tarihi* (trc. ve düzenleyen: Muammer SENCER), İlke Yayınları, İstanbul 1970.
- PAKALIN, Menmet Zekî, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II c., M.E.B. Yayınları, İstanbul 1946.
- es-SÂLİH, Subhî, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1990.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, I-II c., İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317-1318.

- es-SUYŪTİ, Celalüddin Abdurrahman, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-II c., Dâru'bn-i Kesir ve Dâru'l-
Ulûmi'l-İnsâniyye, Beyrut 1993.
- et-TABERİ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk/Târîhu't-Taberî* (tahkik:
Muhammed Ebu'l-Fazl İBRAHİM), I-IX+Züyûl c., Dâru'l-Meârif, Kahire 1987.
- et-TİRMİZİ, Muhammed b. Sevre b. Mûsa Ebû İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, I-V c.,
Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- _____ *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-Hasâilü'l-Mustafaviyye* (tahkik: Fevâz Ahmed
ZÜMERLİ), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1996.
- UGUR, Mücteba, *Ansiklopedik HADİS TERİMLERİ Sözlüğü*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1992.
- WATT, William Montgomery, *Modern Dünyada İslâm Vahyi* (çev. Mehmed S. AYDIN), Hülbe
Yayınları, Ankara 1982.
- ez-ZEBİDİ, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (dirâse ve
tahkik: Ali RÜŞDİ), I-XX c., Dâru'l-Fîkr, Beyrut 1994.
- ez-ZENCÂNİ, Ebû Abdillâh, *Târîhu'l-Kur'an*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1969.
- ez-ZERKÂNİ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, I-II c., Dâru'l-Kütübi'l-
İlmiyye, Beyrut 1988.
- ez-ZERKEŞİ, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an* (tahkik: Komisyon),
I-IV c., Beyrut 1994.
- ZERZÜR, Adnan Muhammed, *Ulûmu'l-Kur'an/Medhal ilâ Tefsîri'l-Kur'an ve Beyâni l'câzihî*, el-
Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1991.